

**FINAL REPORT OF THE WORK DONE ON THE
MINOR RESEARCH PROJECT**

**'A SOCIOLOGICAL STUDY OF
SOCIAL AND ECONOMIC PROBLEMS
OF DISPLACES PEOPLE OF GOSIKHURD DAM
IN BHANDARA DISTRICT.'**

UGC Ref. No. : - 23-2335 / 10 (WRO), Dated 16/03/2011

Principal Investigator

Dr. R. J. Bhagat

Associate Professor, Head, Dept. of Sociology
S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara - 441912

Name of the College

**S. N. Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar, Dist: Bhandara - 441912 (MS)**

अनुक्रमणिका

अ. क.	प्रकरणाचा तपशिल	पृष्ठ कं.
1. प्रकरण पहिले – प्रस्तावना		1 ते 20
विकासाची संकल्पना 1
विकासाची वैशिष्ट्ये 3
विकासामूळे निर्माण झालेल्या समस्या 5
विस्थापन आणि पुर्नवसन 6
विस्थापनाचा अर्थ 7
भारतातील विस्थापन आणि पूर्नवसनाची समस्या 8
भंडारा जिल्ह्यातील गोसीखुर्द सिंचन प्रकल्प 10
गोसीखुर्द धरणाच्या संदर्भात निर्माण झालेल्या समस्या 12
विषयासंदर्भात पूर्वी झालेल्या संशोधनाचा आढावा 15
संशोधनाचे महत्व 18
संशोधनाचे उददेश 20
2. प्रकरण दुसरे – संशोधन पद्धतीशास्त्र		21 ते 24
3. प्रकरण तिसरे – तथ्य विश्लेषण आणि निर्वचन		25 ते 51
4. प्रकरण चवथे – निष्कर्ष व शिफारशी		52 ते 57
5. प्रकरण पाचवे – परिशिष्टे		58 ते 66
संदर्भ ग्रंथ सूची		58
मुलाखत अनुसूची		62

**‘भंडारा जिल्ह्यातील गोसीखुर्द धरणामूळे विस्थापित होत असलेल्या विस्थापितांच्या
सामाजिक, आणि आर्थिक समस्यांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन.’**

**(A Sociological Study of Social and Economic Problems of Displace People of
Gosikhurd Dam in Bhandara District.)**

प्रकरण 1 : प्रस्तावना

प्रस्तावना (Introduction) :- आधुनिक काळात विकासाची प्रक्रिया संपूर्ण जगभर अतिशय जोमाने सुरु आहे. विकास ही एक निरंतर चालणारी प्रक्रिया असुन ती सार्वत्रिक आहे. पूर्वी आर्थिक विकास आणि आर्थिक वृद्धी या दोन्ही संकल्पना एकत्रच वापरल्या जात होत्या. त्यामुळे केवळ आर्थिक विकास म्हणजेच विकास समजला जायचा आणि आर्थिक विकास झालो म्हणजे इतर क्षेत्राचाही विकास झालो असे समजले जायचे. परंतु आधुनिक काळात आर्थिक विकासासोबतच सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, राजकीय, धार्मिक इत्यादी क्षेत्रातही विकास ही संकल्पना उपयोगात येवू लागली आहे.

आधुनिक काळात विकासाची प्रक्रिया अतिशय वेगाने सुरु आहे. विकासासाठी मोठ—मोठे औद्योगिक प्रकल्प, मोठी धरणे, खाणी, कारखाने सुरु करण्यात येत आहे. आणि या मोठया प्रकल्पासाठी हवी असलेली जमीन प्राप्त करण्यासाठी प्रकल्प क्षेत्रातील गावेच्या गावे उठविली जात आहेत. जे लोक कित्येक दिवसापासून तेथे राहीलेत त्यांना तेथून उठवून दुसरीकडे त्यांचे पुर्नवसन केले जात आहे. याचाच अर्थ आधुनिक काळात विस्थापन आणि पुर्नवसन या समस्या विकासामूळे निर्माण झालेल्या आहेत.

विकासाची संकल्पना (Concept of Development) :-

विकास ही एक प्रक्रिया आहे. पूर्वी विकास ही संकल्पना केवळ आर्थिक विकासाच्या संदर्भातच वापरली जात होती. तसेच पूर्वी आर्थिक विकास झालो म्हणजे सर्वच क्षेत्राचा विकास झालो असेही मानले जात होते. तथापी ज्याला आर्थिक विकास

मानले जात होते त्या विकासात केवळ व्यक्तीचे आणि राष्ट्राचे उत्पन्न वाढायचे व आर्थिक वृद्धी होत होती. परंतु सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, धार्मिक इत्यादी क्षेत्राचा विकास होत नव्हता. त्यामूळे विकास हा केवळ आर्थिकच नाही तर सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक इत्यादी सर्वच दृष्टीने होण्याची आवश्यकता वाटू लागली. त्यामूळे आधुनिक काळात विकासाची नविन संकल्पना मांडण्यात आली.

जान ड्रेल्नोव्स्की (Jan Drewnowski) यांच्या मते, “विकास ही सामाजिक आणि आर्थिक वास्तविकतेच्या संख्यात्मक वृद्धी आणि गुणात्मक परिवर्तनाची एक प्रक्रिया असून त्या प्रक्रियेस सामाजिक किंवा आर्थिक विकास प्रक्रिया म्हणता येईल. विकास प्रक्रियेचा आर्थिक आणि सामाजिक दोन्ही घटकांशी अंतर्गत संबंध असल्याने ‘शुद्ध’ सामाजिक किंवा ‘शुद्ध’ आर्थिक विकास संभवत नाही. ही एक प्रक्रिया आहे म्हणून त्यास साधेपणाने विकास म्हणने योग्य ठरेल.”

(Development is a process of qualitative change and quantitative growth of the social and economic reality which we can call either social or economy. Because of close inter-relation of economic and social elements no 'purely' social or 'purely' economic development is possible. Consequently it is better not to speak of social development separately. It is a single process which is best called simply development. - Jan Drewnowski)¹

या व्याख्येवरून असे निर्दर्शनास येते की, विविध मूल्यांची संख्यात्मक वाढ आणि जीवनाच्या गुणात्मक परिवर्तनासोबत सामाजिक, आर्थिक विकास महत्वाचा मानण्यात आला आहे. जीवनाची गुणवत्ता ही चांगले आरोग्य, चांगला आहार, चांगले शिक्षण, चांगली वाहतूक व दळणवळण व्यवस्था इत्यादी गोष्टींव्दारे सुधारता येते.

डब्लू. डब्लू. रोस्टो (W. W. Rostow) यांच्या मते, “आधुनिक तंत्रज्ञान, उच्च औद्योगिकरण, साधनांची आणि सेवांची जास्त उपलब्धता ज्या देशात असेल तो देश जास्त प्रमाणात विकसित आहे. असे म्हणता येईल.” संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या 1992 च्या अहवालानुसार, “विकासाची प्रक्रिया ही जटील आहे कारण आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि प्रशासकीय गोष्टींच्या समन्वयाचा परिणाम म्हणजे विकास असतो.”

1 Jan Drewnowski, 'Social and Economic Factors in Development,' UNRISD, Report No. 3 Geneva, Feb., 1966, page 7.

गुन्नार मिर्डाल यांच्या मते, “तांत्रिक मूल्यांचा विकास आणि प्रामुख्याने आर्थिक, सामाजिक व राजकीय स्तरावर त्याचा उपयोग करणे म्हणजे विकास होय.”

उपरोक्त व्याख्यावरून विकासाचा अर्थ स्पष्ट करतांना थोडक्यात असे म्हणता येते की, विकास म्हणजे केवळ आर्थिक विकास नाही तर सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक इत्यादी सर्वच क्षेत्रातील विकास अभिप्रेत आहे. थोडक्यात समाजाच्या संरचनेत असे परिवर्तन की, जे सर्व वर्गाच्या मानव समूहाच्या जीवनात घडून येईल. याचाच अर्थ आर्थिक क्षेत्राबरोबरच सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक इत्यादी क्षेत्रातही विकास घडून येणे म्हणजे विकास होय. समाजातील उपलब्ध साधन संपत्ती, औद्योगिकरण, आधुनिकीकरण आणि नवीन तंत्रज्ञानाच्या उपलब्धता या आधारावर विकासाचा स्तर निश्चित केला जातो. म्हणूनच विकासाची नवीन संकल्पना ही अधिक व्यापक आहे.

विकासाची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Development) :-

विकसित देशातील विचारवंतानी त्यांच्या देशात झालेल्या आर्थिक विकासाचे दुष्परिणाम लक्षात घेवून विकासाची नवीन संकल्पना मांडली. आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत नैसर्गिक संसाधनांचा भरपूर उपयोग करण्यात आला होता. परंतु कोणत्याही देशात नैसर्गिक संसाधने मर्यादित असतात. त्यामुळे नैसर्गिक संसाधनाचा मर्यादित उपयोग करून पर्यावरणाचे संतुलन राखण्यावर विशेष भर दिला आहे. पर्यावरणाचे संतुलन बिघडल्यास त्याचा मानवी जीवनावर वाईट परिणाम होतो. याची जाणीव विकसित देशांना झाली आहे. म्हणून स्थायी विकासावर भर दिला जात आहे. यामुळे विकासाच्या नवीन संकल्पनेत विकासाची वैशिष्ट्ये म्हणून पुढील वैशिष्ट्यांचा उल्लेख केला जातो.

1. **विकास एक समन्वयात्मक प्रक्रिया** :- आधुनिक काळात आर्थिक विकासाची संकल्पना कालबाह्य ठरली आहे. केवळ आर्थिक विकास म्हणजे विकास नाही हे विकसित देशाच्या अनुभवावरून सिद्ध झाले आहे. त्यामुळे आर्थिक घटकांमध्ये वृद्धी झालेयास समाजाचा सर्वांगीण विकास होत नाही. विकासाच्या प्रक्रियेत आर्थिक क्षेत्राबरोबरच सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, राजकीय इत्यादी क्षेत्रांचाही विकास

ग्राह्य धरण्यात येतो. म्हणून आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक इत्यादी घटकांचा समन्वय विकासाच्या प्रक्रियेत साधला जातो.

2. व्यक्ती आणि समूहाचा विकास :- व्यक्ती आणि समूहाच्या जीवनात गुणात्मक वृद्धी आणि विस्तार यांचा समावेश विकासामध्ये करण्यात आला नव्हता. फक्त काही व्यक्ती किंवा विशिष्ट समूहाचा विकास झालो म्हणजे देशातील सर्व व्यक्तींचा विकास झालो असे म्हणता येणार नाही. नागरी समूहाप्रमाणे ग्रामीण, आदिवासी इत्यादी सर्व समूहाचा विकास अपेक्षित आहे. विकासाच्या आधुनिक संकल्पनेत व्यक्ती आणि समूहाच्या जीवनात वृद्धी आणि विस्तार यास महत्व देण्यात आले आहे.

3. मूलभूत आवश्यक गोष्टींची पूर्तता :- मानवी जीवनाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी मुलभूत आणि आवश्यक गोष्टींची पूर्तता होणे आवश्यक आहे. म्हणून विकासाच्या प्रक्रियेत जनतेच्या मुलभूत आणि आवश्यक बाबींची पूर्तता करण्यावर भर देण्यात येत आहे. सर्व जनतेला शिक्षण, सकस आहार, आणि आरोग्य सेवा उपलब्ध झालेया पाहिजेत. देशातील संपत्तीचे समान वितरण व्हावे, प्रतिव्यक्ती वास्तविक उत्पन्नात वाढ व्हावी, नैसर्गिक संसाधनांचा सर्वांना फायदा झालो पाहिजे. अशाप्रकारे जनतेच्या मुलभूत आवश्यक गोष्टींची पूर्तता होणे म्हणजे ख—या अर्थाने विकास होय.

4. स्थायी विकास :- विकासाची प्रक्रिया ही केवळ वर्तमानाशी संबंधीत नाही. वर्तमानकाळात विकास करणे एवढेच मर्यादित उदिष्ट नाही तर वर्तमानाचा विकास हा पुढे भविष्यात देखील राहील याची काळजी घेणे आवश्यक मानले आहे. देशातील नैसर्गिक साधन संपत्तीचा भरपूर उपयोग करून वर्तमानात विकास साधता येईल. परंतु ही मर्यादित साधन संपत्ती संपुष्टात येईल तेंव्हा विकास देखील थांबेल. वर्तमानासोबतच भविष्याचा विचार करणे आवश्यक मानले आहे. नैसर्गिक साधन संपत्तीचा अवास्तव उपयोग न करता ही नैसर्गिक साधन संपत्ती टिकवून ठेवली पाहिजे. अशाप्रकारे भविष्याचा विचार करून वर्तमान काळात विकास घडवून आणने यालाच स्थायी विकास म्हणतात. विकासाचे स्थायित्व आणि सातत्य टिकवून ठेवण्यासाठी विशेष प्रयत्नाची आवश्यकता विकासात लक्षात घेतली जाते.

5. पर्यावरण संतुलनास महत्व :— विकासाच्या प्रक्रियेत नैसर्गिक संसाधनाचा भरपूर उपयोग केला जातो. त्यामुळे पर्यावरणाचे संतुलन बिघडते. पर्यावरणाचे संतुलन बिघडल्यास त्याचा गंभीर परिणाम मानवी समाजावर पडतो. याचा विचार पर्यावरणवादी आणि इतर विचारवंतानी केला आहे. त्यामुळे आधुनिक काळात विकासाच्या प्रक्रियेत पर्यावरणाचे संतुलन कायम ठेवण्यावर विशेष भर दिला जातो. याचाच अर्थ पर्यावरणाचे संतुलन ठेवून होणारा विकास हा खरा विकास होय असे मानले जाते.

विकासामुळे निर्माण झालेल्या समस्या (Development and Problems):—

मागील अनेक दशकापासून अनेक देशांनी आर्थिक विकासाचे उदिदृष्ट ठेवून विविध योजना राबविल्यात. देशात मोठमोठे औद्योगिक क्षेत्र निर्माण केले गेलेत. सर्वत्र उद्योगधंद्याचे जाळे निर्माण केले गेले. जंगलाची राखीव जमीन उद्योगधंदयासाठी देण्यात आली. त्यामुळे मोठया प्रमाणात जंगलतोड झाली. सर्वत्र मोठमोठया कारखान्यातून धूर बाहेर फेकल्या जावू लागला. कारखान्यातील पाणी नदी—नाल्यात सोडण्यात आले. मोठमोठी धरणे बांधण्यात आली. अनेक प्रकल्प राबविण्यात आलेत त्यामुळे जंगलसंपत्ती नष्ट होवू लागली. कोणत्याही प्रकारे उत्पादन वाढविणे आणि नफा मिळविणे हे एकच उदिदृष्ट कारखानदार आणि उद्योगपतींनी आपल्या डोळ्यासमोर ठेवले होते. त्यामुळे मोठया प्रमाणात नैसर्गिक साधन संपत्तीचा उपयोग करण्यात आला. त्यावर सरकारचे देखील नियंत्रण नव्हते. परिणामतः नैसर्गिक साधन संपत्तीचा —हास होवू लागला. औद्योगिकरणाचा पर्यावरणावर असा वाईट परिणाम झालो.

देशातील आर्थिक विकास घडवून आणतांना सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि इतर घटकांचा विचार करण्यात आला नाही. त्यामुळे देशातील विशिष्ट प्रादेशिक क्षेत्राचा विकास झालो. परंतु इतर क्षेत्राचा विकास झालो नाही. म्हणून प्रादेशिक विषमतेची समस्या निर्माण झाली. विविध सिंचन प्रकल्प व योजना राबविण्यासाठी अनेक गावे उठविण्यात आली. लाखों लोकांचे विस्थापन झाले. परंतु त्यांच्या पुर्नवसनाचा प्रश्न योग्यप्रकारे हाताळण्यात आला नाही. त्यामुळे विस्थापित

लोकांच्या आणि त्यांच्या पुर्नवसनाच्या समस्या निर्माण झालेयात. विशेष महत्वाची बाब म्हणजे आर्थिक विकासात समाजाच्या गुणात्मक वृद्धींचा विचार करण्यात आला नाही. म्हणून देशात मोठ्या प्रमाणात आर्थिक विषमता निर्माण झाली व या आर्थिक विषमतेमूळे देशात अनेक समस्या निर्माण झालेयात. सुरुवातीच्या काळात विकासाच्या प्रक्रियेत सर्व घटकांचा विचार न करता केवळ आर्थिक वृद्धीलाच महत्व देण्यात आले आणि आर्थिक वृद्धीलाच विकास संबोधण्यात आले. अशाप्रकारच्या विकासामूळे देशात अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण झालेयात. आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेमूळे देशात प्रादेशिक विषमता, पर्यावरण प्रदूषण, विस्थापन, पुर्नवसन यासारख्या विविध समस्या निर्माण झालेया आहेत. या समस्येपैकी विस्थापन व पुर्नवसनामूळे लाखो लोकांच्या प्रत्यक्ष जीवनावर तसेच समाजावरही विपरित परिणाम झाले आहेत.

विस्थापन आणि पूर्नवसन (Displacement and Resettlement):-

विस्थापन मुख्यतः दोन कारणांनी घडून येते. एक नैसर्गिक आणि दोन मानवनिर्मित. जेव्हा भूकंप, महापूर, भूस्खलन या नैसर्गिक कारणामूळे विस्थापन घडून येते तेंव्हा त्या विस्थापनास नैसर्गिक विस्थापन असे म्हणतात. तर मानवनिर्मित कारणामूळे झालेल्या विस्थापनास मानवी विस्थापन असे म्हणतात. आधुनिक काळात नैसर्गिक कारणांपेक्षा मानवनिर्मित कारणामूळे मोठ्या प्रमाणात विस्थापन घडून येत आहे. आणि विशेष म्हणजे हे मानवी विस्थापन विकासाच्या प्रक्रियेमूळे मोठ्या प्रमाणात घडून येत आहे.

देशाच्या विकासासाठी मोठमोठे औद्योगिक प्रकल्प सुरु करण्यात आलेत. सिंचनासाठी मोठमोठी धरणे बांधण्यात आलीत. अनेक विशेष औद्योगिक क्षेत्रे निर्माण करण्यात आलीत. कोळसा, मऱ्याडी, लोखंड इत्यादी खनीज संपत्ती काढण्यासाठी मोठमोठ्या खाणी सुरु करण्यात आल्यात. तथापी हे सर्व विकासाचे प्रयत्न करण्यात येत असतांना यासाठी अनेक गावे उठविण्यात आलीत, शेतीयोग्य जमीनीचे संपादन करण्यात आले. जे लोक वर्षानुवर्ष ज्या गावांमध्ये राहीले ते गांव त्यांना सोडून देण्यास भाग पाडले जात आहे. यामूळे मोठ्या प्रमाणात लोक विस्थापित होवू लागले आहेत. थोडक्यात, आधुनिक काळात विकासामूळेच विस्थापन घडून येत आहे.

विस्थापनाचा अर्थ (Meaning of Displacement):-

डॉ. जी. सत्यनारायण यांच्या मते, “विस्थापन म्हणजे घर, जमीन, व्यवसाय सोडणे आणि पर्यायी व्यवसाय करणे, नवीन घर करणे, नविन नातेसंबंध जोडणे आणि नवीन संस्कृती व पर्यावरणाशी समायोजन करणे होय.” (*Displacement means leaving one's house, land, occupation and moving to unknown area, taking up alternative occupation's, new relations and adjusting to new culture and environment. - G. Satyanarayana*)²

जोस मुरीकन आणि जॉर्ज यांच्या मते, “विस्थापन अशी संकल्पना आहे की, विकासाच्या प्रकल्पाकरीता लोकांना त्यांच्या मुळच्या स्थानावरून उठविले जाते.” (The concept of displacement is to the dislocation of people brought about by development project. - Jose Marickan and M. K. George)³

व्यापक दृष्टिकोणातून विचार केल्यास असे निर्दर्शनास येते की, अनेक पिढ्यापासून निर्माण झालेली सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक संरचना नष्ट केली जाते. म्हणजेच सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि राजकीयदृष्ट्या लोकांना बेदखल करणे होय. विस्थापन ही मानवी जीवनास जबरदस्त हादरा देणारी बाब आहे. विस्थापनामूळे लोक भूमीहिन, बेघर व बेरोजगार बनतात. विस्थापनामूळे लोकांना नैसर्गिक संसाधनाचा उपयोग घेण्यापासून वंचित केले जाते. विस्थापनाच्या संदर्भात लक्षात घेण्यासारखी बाब म्हणजे विकासासाठी विस्थापन केले जाते. म्हणजेच विकास हा विस्थापनास प्रेरित करतो. विस्थापनामूळे लोकांचे पूर्वीचे सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक जीवन उध्वस्त होते. शासकीय यंत्रणेव्वारे लोकांना जबरदस्तीने पूर्वीच्या जागेवरून हटविले जाते. विस्थापनामूळे विस्थापितांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, मानसिक, कौटुंबिक आणि आर्थिक समस्या निर्माण होतात. आणि नवीन जागेवर राहण्यास आल्यानंतर विस्थापितांना नविन सामाजिक जीवनाशी आणि पर्यावरणाशी समायोजन करावे लागते. थोडक्यात, मानवाव्दारे विकासाच्या प्रकल्पाकरिता लोकांचे पूर्वीचे संपूर्ण सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, मानसिक जीवन ज्या प्रक्रियेव्वारे उध्वस्त केले जाते त्यास विस्थापन असे म्हणतात.

2 Dr. G. Satyanarayana, Development: Displacement and Rehabilitation, Rawat Publication, New Delhi, 1999, page no. 14.

3 Jose Marickan & M. K. George, Development Induced Displacement, ISB, Bangalore, 2003, page no. 26.

भारतातील विस्थापन व पूर्ववसनाची समस्या

(Displacement and Resettlement problems in India):-

देशाचा आर्थिक विकास घडवून आणन्यासाठी मोठमोठी धरणे, कारखाने आणि खाणी सुरु केल्या जातात. यामुळे देशाचा विकास तर होतो परंतू दुसरीकडे मोठया प्रमाणात विस्थापन केले जाते. याचाच अर्थ विकासामूळेच विस्थापन घडून येते. संपूर्ण जगातच विकासासाठी मोठमोठी धरणे, सिंचन प्रकल्प, विद्युत प्रकल्प उभारले जात आहेत. चिनमध्ये 22 हजार 45 टक्के मोठी धरणे आहेत. अमेरिकेत 15 टक्के, भारतात 9 टक्के, आणि जपानमध्ये 8 टक्के धरणे आहेत. संपूर्ण जगात धरणामूळे लाखो कुटूंब आणि 8 कोटी लोक विस्थापित झाले आहेत. भारतातही विकासाच्या प्रकल्पामूळे मोठया प्रमाणात विस्थापन घडून आले आहे.

भारतातील कर्नाटक राज्यातील बेलारी जिल्ह्यात 'तुंगभद्रा सिंचन प्रकल्प' सुरु करण्यासाठी 1941 मध्ये 63 खेड्यातील 4 हजार कुटुंबातील लोक विस्थापित झाले होते. पश्चिम बंगाल मधील 'दामोधर खोरे' योजनेमुळे 32 गावातील 4 हजार 500 कुटुंबातील 93 हजार लोक विस्थापित झालेत.⁴ केंद्रिय जल आयोगानुसार भारतात 3600 मोठी धरणे आहेत आणि अजून 1000 धरणांचे बांधकाम सुरु आहे. यामूळे भारतातील लोक मोठया प्रमाणात विस्थापित होत आहेत. इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ पब्लिक अॅडमिनिस्ट्रेशन ने 54 धरणांचा अभ्यास केला. त्यानुसार या धरणामूळे विस्थापित झालेल्यांची संख्या 44 हजार 182 इतकी आहे.⁵ नियोजन मंडळाचे सचिव एन. सी. सक्सेना यांच्या मते, भारतात 4 कोटी लोक धरणामूळे विस्थापित झाले आहेत. जबलपुर जवळील नर्मदेवर 1990 मध्ये बर्गी धरण बांधले. त्यात 101 गावातील 70 हजार लोक विस्थापित झाले. आंध्रप्रदेश सिंचन योजना 2 नुसार सुरुवातीला 63 हजार लोक विस्थापित होतील असा अंदाज होता. मात्र प्रत्यक्षात 1 लाख 40 हजार लोक विस्थापित झालेत. कर्नाटक अप्परकृष्णा सिंचन प्रकल्पामूळे विस्थापितांची संख्या 2 लाख 40 हजार झाली आहे. मध्यप्रदेशातील निमाड प्रदेशातील महेश्वर धरणाच्या जलाशयात 60 गांवे आली आहेत आणि या गावातील हजारो लोक विस्थापित झाले आहेत. गुजरात मधील सरदार सरोवर प्रकल्पामूळे 2 लाख, बिहार मधील चांडिल

4 Dr. Pradeep Aaglave, Bhartiya Samaj Saranchna aani Samassya, Sainath Prakashan, Nagpur, 2009, page no. 204.

5 Khadse, B. K., Bhartiya Samaj aani Samajik Samassya, Himalaya Publishing House, Nagpur, 2004, page no. 169.

प्रकल्पामूळे 20 हजार, आंध्र आणि महाराष्ट्राच्या सिमेवरील इंचमपल्ली धरणामूळे 38 हजार 100, हिमाचल प्रदेशातील भाका धरणामूळे 36 हजार लोक विस्थापित झाले आहेत. विदर्भातील अप्पर वर्धा, लोअर वर्धा, गोसीखुर्द, पेंच प्रकल्प इत्यादी धरणामूळे लाखो लोक विस्थापित झाले आहेत.

भारतात मोठे औद्योगिक प्रकल्प सुरु करण्यासाठी लाखो हेक्टर जमीन संपादीत करण्यात आली आहे. यामूळेसुधा लोकांचे मोठया प्रमाणात विस्थापन घडून आले आहे. ओरिसातील कोरापूट जिल्ह्यात ॲल्यूमिनीयम कंपनीसाठी शासनाने शेकडो एकर जमीन ताब्यात घेतली त्यामूळे 15 गावातील 610 कुटूंब विस्थापित झालेत. राउलकेला स्टील प्लॅटमूळे 32 गावातील 15 हजार 590 लोकांना विस्थापित व्हावे लागले. रांची जवळील हत्तीया येथील 'हेवी इंजिनिअरींग कॉर्पोरेशन' मुळे 25 गावातील लोकांना विस्थापित व्हावे लागले. बोकारो स्टील प्लॅट मूळे त्या परिसरातील हजारो लोकांना विस्थापित व्हावे लागले. नागपूर जवळील मिहान प्रकल्पामूळे सुधा 15 गांवे विस्थापित होत आहेत. झारखंड मध्ये 227 कोळसा खाणी आहेत. या खाणीसाठी हजारो हेक्टर जमीन संपादीत करण्यात आली. आणि यामूळे लाखो लोक विस्थापित झाले आहेत. औद्योगिक विकास करण्यासाठी वर्तमान काळात 'विशेष आर्थिक क्षेत्र' निर्माण केले जात आहे. त्यासाठी हजारो एकर जमीन ताब्यात घेतली जात आहे व त्यामूळे हजारो लोक विस्थापित होत आहेत. नंदीग्राम, मिहान या प्रकल्पामूळे हजारो लोक विस्थापित झाले आहेत.

अशाप्रकारे देशाचा विकास घडवून आणन्यासाठी मोठमोठी धरणे, कारखाने, कोळसा खाणी, विद्युत प्रकल्प इत्यादीसाठी लाखो एकर जमीन ताब्यात घेतली जाते. या मोठया प्रकल्पामूळे देशाचा विकास होतो. परंतु त्याचबरोबर लाखो लोक विस्थापित होवून त्यांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक इत्यादी अनेक समस्या निर्माण झालेया आहेत. एकंदरीत विस्थापित लोकांचा बळी देवून देशाचा विकास केला जातो आहे. आजचा देशाचा विकास विस्थापनाला प्रेरित करणारा आहे म्हणूनच विकासाच्या संदर्भात नव्याने विचार करणे आवश्यक झाले आहे.

भंडारा जिल्हयातील गोसीखुर्द सिंचन प्रकल्प

(Gosikhurd / Indira Sagar Dam in Bhandara District):-

विदर्भ सिंचन विकास महामंडळ नागपूर च्या द्वारे भंडारा जिल्हयातील पवनी तालुक्यात गोसीखुर्द गावाजवळ वैनगंगा नदीवर 11.35 कि. मी. लांबीचे व 22.50 मीटर उंचीचे रोल्ड फिल्ड आकाराचे मातीचे धरण तयार होत आहे. गोसी खुर्द सिंचन प्रकल्प हा विदर्भातील सर्वात मोठा सिंचन प्रकल्प आहे. या प्रकल्पाचे पाणलोट क्षेत्र 34,862 वर्ग कि. मी. आहे. या प्रकल्पाची पाणीसाठवण क्षमता 1,146 दशलक्ष घनमिटर इतकी आहे. धरणाची लांबी 11.35 कि. मी. असून धरणाच्या डाव्या कालव्याची लांबी 23 कि. मी. तर उजव्या कालव्याची लांबी 107 कि. मी. आहे. या प्रकल्पामुळे 22,258 हेक्टर जमीन पाण्याखाली जाणार आहे. या प्रकल्पाची वार्षिक सिंचन क्षमता 2,50,000 हेक्टर इतकी आहे.⁶ या प्रकल्पास केंद्र शासनाचे 'वेगवर्धित सिंचन लाभ कार्यक्रम' या अंतर्गत आर्थिक सहाय्य प्राप्त झाले आहे.

31 मार्च 1983 मध्ये या धरणाचा आराखडा तयार करण्यात आला. त्यावेळी 372.22 कोटी इतकी किंमत होती. प्रारंभी पाच वर्षे बांधकाम झाले. नंतरच्या 10 वर्षात या प्रकल्पाकडे कुणाचेही लक्ष गेले नाही परिणामी बांधकाम ठप्प राहीले. मार्च 2008 मध्ये हा प्रकल्प 7,777.24 कोटी रुपयांवर पोहचला. 26 फेब्रुवारी 2009 मध्ये या धरणाला 'राष्ट्रीय प्रकल्प' म्हणून घोषित करण्यात आले. मार्च 2011 मध्ये हा प्रकल्प 11 हजार कोटीवर पोहचला आहे. ऑक्टोबर 2010 पर्यंत या धरणावर 5,400 कोटी रुपये खर्च झाले. आता हा प्रकल्प 13 हजार 740 कोटीवर पाहोचला असून तीन वर्षात धरणाच्या पुर्णत्वाकरीता दरवर्षी दोन हजार कोटीची गरज आहे. मुख्य धरणाचे काम पूर्ण झाले आहे. परंतु कालवे अपूर्ण असून पूर्ववसनाचा प्रश्न जटील होत आहे. ही योजना पूर्ण झाल्यास प्रकल्पावरील मोखाबर्डी, नेरला, टेकेपार व आंभोरा या चार उपसा सिंचन योजनेतून 85 हजार 892 हेक्टर व प्रवाही सिंचनातून 1 लाख 64 हजार 908 हेक्टर सिंचन होणार आहे. भंडारा जिल्हयातील 89 हजार 856 हेक्टर, नागपूर जिल्हयातील 19 हजार 481 हेक्टर व चंद्रपूर जिल्हयातील 1 लाख 41 हजार 463 हेक्टर जमीन सिंचनाखाली येणार आहे.

⁶ www.indiaenvironmentportal.org.in/node/288951 -

विस्थापन (Displacement) :- गोसे खुर्द धरणामूळे भंडारा, नागपूर आणि चंद्रपूर या जिल्ह्यातील लोकसंख्येचे मोठया प्रमाणात विस्थापन होत आहे. या प्रकल्पामूळे नागपूर जिल्ह्यातील 85 गावे, भंडारा जिल्ह्यातील 104 गावे आणि चंद्रपूर जिल्ह्यातील 11 गावे आणि या गावात वास्तव्य करणारे 14 हजार 909 कुटूंब व 62 हजार 79 लोक विस्थापित होत आहेत.⁷ या प्रकल्पामूळे 93 गावे पुर्णतः शेती व घरादारासहीत बाधीत होणार आहेत तर 107 गावे अंशतः बाधीत होणार आहेत. विशेषतः भंडारा जिल्ह्यातील 36 गावे या प्रकल्पामुळे आजच पाण्याखाली गेली आहेत.

पुर्नवसन (Resettalment) :- गोसे खुर्द धरणामूळे विस्थापीत झालेल्या गावांचे पुर्नवसन शासनातर्फे करण्यात येत आहे. गोसे खुर्द पुर्नवसन विभाग, नागपूर व्हारे प्राप्त झालेल्या आकडेवारी नुसार आतापर्यंत नागपूर जिल्ह्यातील 8,312 कुटूंबाचे, भंडारा जिल्ह्यातील 6,000 कुटूंबाचे आणि चंद्रपूर जिल्ह्यातील 1,542 कुटूंबाचे पुर्नवसनाचे कार्य सुरु झाले आहे असे दर्शविण्यात येते.⁸ परंतु या धरणामूळे बाधीत झालेल्या गावाचे पुर्नवसन जिथे करावयाचे आहे. तेथे प्रकल्पग्रस्त अजूनही राहावयास गेले नाहीत ही वास्तविकता आहे.

गोसे खुर्द धरणाचे काम पूर्णत्वास आले असले तरी बुडीत क्षेत्रातील गावांचे पुर्नवसनाची कामे रखडलेली आहेत. भंडारा जिल्ह्यातील 34 गावांचे 28 नवीन गावठाणांवर पुर्नवसन करण्यात येणार असून 22 नवीन गावठाणांचा ताबा घेण्यात आला. पुर्नवसनाच्या कामावर 350 कोटी रुपये खर्च झाले आहेत. पहिल्या टप्प्यात मेंढा, मालची, पेंढरी या तिन गावाचे दुस-या टप्प्यात संगम, जामगांव, वळद, सावरगांव, मकरधोकडा, अर्जूनी, पिपरी, पाथरी, सौंदड, खापरी, बेरोडी, सिरसघाट, इटगांव, जाख, खोलापूर, बोरगांव, महालगांव, मोदी व चिंचखेडा या 19 गावांचे पुर्नवसन जुन 2008 पर्यंत करावयाचे होते. तिस-या टप्प्यात करचखेडा, सुरवाडा, पिंडकेपार, टेकेपार, खापरी, जुनी टाकळी, नेरला, परसोडी या गावांचे जुन 2009 पर्यंत पुर्नवसन नियोजित होते. यापैकी मेंढा या गावाचे पुर्णतः तर मकरधोकडा व सिरसघाट या गावाचे अंशतः पुर्नवसन झाले. बाकीच्या गावांचे पुर्नवसनाचे काम

⁷ www.timesofindia.indiatimes.com/city/nagpur/ 19 Nov 2009

⁸ गोसेखुर्द प्रकल्प, पुर्नवसन विभाग कार्यालय, नागपूर.

अजुनही रेंगाळत आहे. पुर्नवसनासाठी मिळणारा निधी अत्यल्प असल्याने ही कामे रेंगाळत आहेत.

गोसे खुर्द प्रकल्पग्रस्तांच्या पुर्नवसनाची प्रक्रिया सुरु आहे. परंतु या प्रक्रियेला धरणग्रस्त लोक पाहिजे तसा प्रतिसाद देत नाही. गावे पाण्याखाली गेली तरी येथील लोक पुर्नवसन केलेल्या ठिकाणी राहावयास का गेलेली नाहीत? या प्रश्नांचा आढावा घेतांना असे निर्दर्शनास आले की, शासनाने प्रकल्पग्रस्तांच्या जमीनीचा योग्य मोबदला दिला नाही. जिथे पुर्नवसन करण्यात येणार आहे त्या ठिकाणी मुलभूत सोरींचा अभाव आहे. प्रकल्पग्रस्तांचा उदरनिर्वाह ज्या जमीनीवर अवलंबून आहे ती जमीन त्यांना सोडावीशी वाटत नाही. ही जमीन सोडून दुसरीकडे गेल्यास कोणते काम करावे हा प्रश्न सुध्दा त्यांच्या समोर आहे. कारण शासनाने जरी जमीनीचा मोबदला त्यांना दिला असला तरी तेवढया पैशात त्यांना दुसरी जमीन विकत मिळणे अशक्य आहे. त्यामुळे बहुतांश शेतकरी शेती करू शकणार नाहीत. आणि महत्वाची गोष्ट म्हणजे, ज्या गावात त्यांच्या पूर्व पिढयांनी वास्तव्य केले, ज्या गावात ते लहानाचे मोठे झालेत ते गांव सोडण्याची त्यांची अजूनही ईच्छा नाही. एकंदरीत गोसे खुर्द धरणामूळे बाधीत झालेल्या जवळपास 200 गावातील लाखो लोक आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि मानसिकदृष्ट्या उद्धवस्त झालेले आहेत.

गोसीखुर्द धरणग्रस्तांच्या संदर्भात निर्माण झालेल्या समस्या.

(Problems of Displacement Peoples of Gosikhurd) :-

गोसीखुर्द धरणामूळे विस्थापित होत असलेल्या लोकांच्या संदर्भात अनेक सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक समस्या निर्माण होत आहेत. या समस्यांचा उल्लेख थोडक्यात खालीलप्रमाणे करता येईल.

- कुटूंब विघटन (Family Disorganization):-** गोसीखुर्द धरणामूळे जवळपास 14 हजार कुटूंबे विस्थापित होत आहेत. या सर्व कुटूंबाना आता दुस-या ठिकाणी वास्तव्य करण्यासाठी जावे लागणार आहे. त्यामूळे कुटूंबाच्या सामाजिक संबंधाचे जाळे विस्कटण्याचा धोका निर्माण झाले आहे. जमीनीचा मोबदला आपल्यालाही आर्थिक

स्वरूपात मिळावा म्हणून एका कुटूंबाचे अनेक कुटूंबे तयार होत आहे. विवाह झालेले आणि न झालेले सदस्यसुधा मूळ कुटूंबापासून वेगळे होवू लागले आहेत.

2. मानसिक ताण—तणाव (Psychological Problems) :- गोसीखुर्द धरणामूळे आपले गाव बुडीत क्षेत्रात येणार आहे व यामूळे आपल्याला आपली शेती, घर हे सर्व सोडून जावे लागणार आहे. हे जेंव्हापासून धरणग्रस्तांना समजले तेंव्हापासूनच त्यांच्या संदर्भात ताण—तणावाची समस्या निर्माण झाली. त्यांना त्यांच्या स्थायी निवासातून जी मानसिक सुरक्षितता प्राप्त होत होती ती सुरक्षितताच आता धोक्यात आली आहे. मानसिक असुरक्षिततेचा व ताणतणावाचा परिणाम धरणग्रस्तांच्या शारिरीक आरोग्यावरही होवू लागला आहे.

3. दारिद्र्य व कर्जबाजारीपणा (Poverty) :- गोसीखुर्द धरणामूळे बहुसंख्य लोकांची शेती पाण्याखाली आल्याने त्यांचे मूळ उत्पन्नाचे साधनच हिरावले गेले आहे. तसेच शेतीवर अवलंबून असलेल्या शेतमजूरांचीही रोजमजूरी संपुष्टात आली आहे. अनेक लघुउद्योग, कुटीरोद्योग सुधा संपुष्टात आले आहेत. शासनाकडून मिळत असलेला जमीनीचा मोबदला कुटूंबातील सर्व भावात समान स्वरूपात वाटल्या जात असल्यामूळे या अपु—या पैशामूळे कोणत्याही भावाला उद्योग किंवा दुसरीकडे शेती विकत घेणे शक्य होत नसल्यामुळे धरणग्रस्तांच्या संदर्भात दारिद्र्याची समस्या निर्माण झाली आहे. तसेच जमीनीचा मोबदला मिळणारच आहे या भरोश्यावर धरणग्रस्तांचे चैनीचे शोक मोठया प्रमाणात सुरु झाले आहे. या चैनीसाठी धरणग्रस्त मोठयाप्रमाणात कर्ज घेवू लागले आहेत. त्यामूळे त्यांच्यात कर्जबाजारीपणाची समस्याही निर्माण झाली आहे.

4. बेरोजगारी (Unemployment) :- गोसीखुर्द धरणामध्ये जमीनी गेल्यामूळे शेतक—यांना आता कसण्यासाठी जमीन उरली नाही. त्यामूळे त्यांना कोणतेही काम नाही. तसेच शेतक—यांच्या शेतीवर काम करणारे शेतमजूरही बेरोजगार झाले आहेत.

5. आरोग्याची समस्या (Health Problems) :- गोसीखुर्द धरणाच्या बुडीत क्षेत्रात येणा—या गावात धरणाचे पाणि शिरले असल्यामूळे व ते पाणि गावातच तुंबून असल्यामूळे डासांची मोठया प्रमाणात निर्मिती होत आहे. डासांमूळे मलेरिया, डेंगू ताप असे असंख्य आजार धरणग्रस्तांना होत आहेत.

6. शिक्षणाची समस्या (Educational Problems) :- धरणाच्या क्षेत्रात येणारी गावे लवकर उठावी व त्यांनी पुर्नवसनाच्या ठिकाणी राहायला जावे यासाठी शासन भरसक प्रयत्न करीत आहेत. याचाच एक भाग म्हणून धरणग्रस्त क्षेत्रातील गावांचा विद्युत पुरवठा तोडला जात आहे. त्यांची दळणवळणाची साधने बंद केली जात आहेत. त्यामूळे या धरणग्रस्त गावातील विद्यार्थ्यांचा शिक्षणाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. त्यांना शिक्षणासाठी पाच-दहा किलोमिटर पायी जावे लागत आहे. विद्युत नसल्यामूळे त्यांना दिव्याखाली अभ्यास करावा लागत आहे. एकंदरीत धरणग्रस्त गावातील विद्यार्थ्यांच्या संदर्भात शैक्षणिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

7. सांस्कृतिक समस्या (Cultural Problems) :- गोसीखुर्द धरणाच्या परिक्षेत्रात राहणा—या लोकांची एक वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती होती. पशु, पक्षी, वृक्ष, जंगलाचे ज्ञान, त्याविषयीचे विश्वास, त्यांनी जोपासलेली ग्रामदेवतेविषयीचे विश्वास, त्यांची पूजास्थळे धरणाच्या पाण्यात बुडालेली आहेत. हजारो वर्षापासून त्यांनी जोपासलेला सांस्कृतिक – धार्मिक वारसा त्यांच्या डोळ्यादेखत नष्ट होत आहे. त्यामूळे त्यांच्या संदर्भात सांस्कृतिक समस्याही निर्माण झालेल्या आहेत.

8. संघर्ष व तणाव (Conflict and Tension) :- गोसीखुर्द धरणामूळे धरणग्रस्त व महाराष्ट्र शासन यांच्यात संघर्षाची परिस्थिती निर्माण झाली आहे. आपल्या जमीनीला योग्य भाव मिळावा, पुर्नवसन योग्य ठिकाणी व्हावे, तिथे सर्व मूलभूत सोयी—सुविधा मिळाव्यात यासाठी धरणग्रस्त लोक मागच्या 15 वर्षापासून शासनाशी सतत संघर्ष करीत आहेत. यासाठी त्यांनी मोर्चे, आंदोलने, उपोषण, जलसमाधी यासारख्या बाबींचा आधार घेतला आहे. परंतु तरीही त्यांचे प्रश्न सुटलेले नाहीत त्यामूळे त्यांचा अजूनही संघर्ष सुरुच आहे.

9. पर्यावरणविषयक समस्या (Envirmental Poblems) :- गोसीखुर्द धरणाच्या बुडीत क्षेत्रात लाखो हेक्टर जमीन व जंगलाचा भाग जाणार आहे. यामूळे या परिसरातील लाखो वृक्षांची कत्तल होणार आहे, चांगली उपजावू जमीन पाण्याखाली जाणार आहे. त्यामूळे पर्यावरणाची अपरिमीत हानी होणार आहे.

अशाप्रकारे गोसीखुर्द धरणग्रस्तांच्या संदर्भात विविध समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. या समस्यामूळे धरणग्रस्तांचे संपूर्ण जीवन ढवळून निघालेले आहे. या

धरणग्रस्तांच्या उपरोक्त समस्यांचे स्वरूप नेमके काय आहे? त्यांच्या अजून कोणत्या समस्या आहेत काय.? ते पुर्नवसन होत असलेल्या ठिकाणी का जात नाहीत.? पुर्नवसनाच्या संदर्भात काही अडचणी आहेत काय.? शासन त्यांना जमीनीचा योग्य मोबदला देते आहे काय.? त्यांचे पुर्नवसन ज्या ठिकाणी होणार आहे तिथे शासनाने मुलभूत सोयी—सुविधा पुरविल्या आहेत काय.? शासन, प्रशासन, पुर्नवसन अधिकारी यांचा धरणग्रस्तांच्याप्रती असणारा दृष्टीकोण कसा आहे? धरणग्रस्तांचा शासनाप्रती असणारा दृष्टीकोण कसा आहे.? धरणग्रस्तांच्या पुर्नवसनाच्या संदर्भात काही नविन उपाय सुचविता येतात काय.? इत्यादी प्रश्नांची उत्तरे जाणून घेण्यासाठीच प्रस्तुत संशोधकाने या अध्ययन विषयाची निवड केली आहे.

विषयासंदर्भात पूर्वी झालेल्या संशोधनाचा आढावा

(Review of Research and Development in the Subject):-

विस्थापितांच्या संदर्भात यापूर्वी अनेक अध्ययने झाली आहेत. त्यापैकी काही प्रमुख अध्ययनांचा उल्लेख खालीलप्रमाणे करता येईल.

Rekha Oleschak यांनी आपल्या '*Sardar Sarovar: disputes and injustices*', या शोधनिबंधात नर्मदा नदीवरील धरणग्रस्तांच्या संदर्भात विशेष अध्ययन केले आहे. आणि या अध्ययनात त्यांनी सरदार सरोवरावरामूळे विस्थापित झालेल्या विस्थापितांचे योग्य पुर्नवसन झाले नसल्याचे दर्शविले आहे. Mahesh Rangarajan (2007) यांनी संपादीत केलेल्या *Environmental Issues in India*: या ग्रंथातील विविध शोध निबंधात भारतातील मोठे उद्योग व सिंचन प्रकल्पामूळे विस्थापित झालेल्या विस्थापितांचे व त्यांच्या समस्यांचे अध्ययन केले आहे. W. Fernandes & E. G. Thukral यांनी संपादीत केलेल्या '*Big Dams Displaced People: Rivers of Sorrow, Rivers of Change.*' या ग्रंथात अनेक विचारवंतानी धरणग्रस्तांच्या समस्यांच्या संदर्भात शोध निबंध लिहले आहेत. आणि या सर्व निबंधात त्यांनी धरणग्रस्तांचे पुर्नवसन योग्य पद्धतीने झाले नसल्याचे दर्शविले आहे. Jhaveri, Jharana and Anurag Singh, (1997) यांनी तयार केलेल्या '*Kaise Jeebo Re, documentary film on displacement in Narmada Valley.*' या डॉक्यूमेंटरी फिल्म मध्ये धरणग्रस्तांच्या विविध समस्यांचे दर्शन घडविले आहे. Misra, Swati. (1995) यांच्या "*Development, Displacement and*

Rehabilitation: with specific reference to Big Dams in India". या शोधनिबंधात त्यांनी विकास, विस्थापनाला कसा प्रेरित करतो, विकासाच्या नावावर लोकांना कसे विस्थापित केले जात आहे व विस्थापित लोकांच्या संदर्भात सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक इत्यादी समस्या कशा निर्माण होत आहेत याची चर्चा केली आहे. Barber, M. and Ryder, G. (1990) यांनी संपादीत केलेल्या '*Damming the Three Gorges: What dam builders don't want you to know.*' या ग्रंथात चिन मधील धरणे व धरणग्रस्तांचे अध्ययन केले आहे. Bartolome, L.J., De Wet, C., Mander, H., Nagraj, V. K., यांनी दक्षिण आफिकेतील विस्थापनाचा अभ्यास '*Displacement, Resettlement, Rehabilitation, Reparation and Development. Cape Town, South Africa: Thematic Review I.3 prepared as an input to the World Commission on Dams, 2000.*' या ग्रंथात केला आहे. De Wet, C., यांनी *Economic and Political Weekly, Vol. 36(50), pp. 4637-46, 2001* मध्ये लिहलेल्या "*Economic development and population displacement: Can everybody win?*" या शोधनिबंधात आर्थिक विकासाच्या नावावर लोकांचे कसे विस्थापन केले जात आहे याचे यथार्थ दर्शन घडविले आहे. Drèze, J., Samson, M., and Singh, S. यांनी संपादीत केलेल्या '*The Dam and the Nation: Displacement and resettlement in the Narmada Valley.*' या ग्रंथात नर्मदेच्या खो—यातील विस्थापितांचे अध्ययन केले आहे. Fernandes, W., यांनी "*International Conference on Development-Induced Displacement and Impoverishment*", University of Oxford, UK, 3-7 January 1995. या परिषदेत सादर केलेल्या '*The Impact of Displacement on Women from the Weaker Sections.*' या शोध निबंधात विस्थापनामूळे महिलांच्या संदर्भात निर्माण होणा—या प्रश्नांची चर्चा केली आहे.

उपरोक्त प्रमुख अध्ययना व्यतीरिक्त Lassally-Jacob, V., (1996) यांचे *Reconstructing Livelihood Through Land Settlement Schemes in Africa.*, Mahapatra, L.K., (1996) यांचे "*Testing the Risks and Reconstruction model on India's resettlement experiences*", Manga, L.R., (1994) यांचे "*Resettlement of displaced people in connection with the Nylon Urban Upgrading Project in Douala, Cameroon*", McCully, P., (2001) यांचे *Silenced Rivers: The ecology and*

politics of large dams., , Morse, B. and Berger, T., (1992) यांचे 'Sardar Sarovar: The report of the Independent Review.', Muggah, R., (2000) यांचे "Through the developmentalist's looking glass: Conflict-induced displacement and involuntary resettlement in Colombia", Oliver-Smith, A., (2002) यांचे 'Displacement, Resistance and the Critique of Development: From the grass-roots to the global., Penz, P., (2002), यांचे "Development displacement and ethics", Qing, D., (1998), यांचे 'The River Dragon Has Come: The Three Gorges Dam and the fate of China's Yangtze River and its people.', Refuge, (1997), यांचे "Development-Induced Displacement", Robinson,S., (2000), यांचे 'The Experience with Dams and Resettlement in Mexico.', Taneja, Bansuri and Thakkar, Himanshu, (2000), यांचे 'Large Dams and Displacement in India.', Kelly A. Dhru, यांचे 'Displacement due to Land Acquisition for development projects in India', Amrita Patwardhan, यांचे 'Dams and tribal people in india', Alvares, C. & Billorey, R. (1998), यांचे 'Damming the Narmada.', Baboo, B. (1991). यांचे 'Big dams and the tribals: The case of the Hirakud dam oustees in Orissa.', Baviskar, A. (1997), यांचे Displacement and the Bhilala tribals of the Narmada valley.', Bhanot, R & Singh, M. (1992), यांचे 'The oustees of Pong dam: Their search for a home.', Bhatia, B. (1997), यांचे 'Forced eviction in the Narmada valley.', Hemadri, R. (1995), यांचे 'The resettlement of Bisalpur dam oustees: An NGO view.', Kothari, S. (1998) यांचे 'The experience of displacement and rehabilitation in India', Mankodi, (1992) यांचे 'Resettlement and rehabilitation of dam oustees: A case study of Ukai dam.' इत्यादी महत्वपूर्ण अध्ययने आहेत. उपरोक्त अध्ययनाच्या संदर्भात एक गोष्ट लक्षात येते की, ही सर्व अध्ययने जागतीक, राष्ट्रीय व राज्य स्तरावरची आहेत. थोडक्यात, गोसीखुर्द धरणाच्या संदर्भात व गोसीखुर्द विस्थापितांच्या संदर्भात फारसे अध्ययन झालेले दिसत नाही. त्यामुळे च संशोधकाने या विषयाची निवड केली आहे.

संशोधनाचे महत्व (Significance of the study):-

प्रकल्पग्रस्त किंवा धरणग्रस्त हे मुख्यतः स्वतःच्या मूळच्या गावाला, घराला पारखे झालेले असतात. विस्थापनामूळे त्यांच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परिस्थितीवर अतिशय विपरीत परिणाम होवून या बाबतीत ते पूर्णपणे नागवे झालेले असतात. मूळचे वास्तव्य ठिकाण सोडून दुस-या अनोळखी भूमीवर स्थायी व्हावे लागत असल्याने, शासनाची तोकडी मदत आणि नविन परिस्थिती यामध्ये घडून येणारा संघर्ष यांच्या बेरजेतून त्यांचा विकासाचा व अस्तीत्वाचा संघर्ष सुरु होतो. त्यांना अवगत असलेली कौशल्ये नविन परिस्थितीत उपयोगात येतीलच असेही नसते म्हणजेच त्यांचा प्रवास हा पूर्णपणे राखेतुन किंवा शुन्यातून सुरु होणारा प्रवास असतो.

प्रत्येक विस्थापितांची स्वतःची संस्कृती असते. त्यांची मुल्ये, प्रमाणके, श्रद्धा व विश्वास इत्यादी सांस्कृतिक प्रतीमान असतात. परंतु नविन स्थानिक परिस्थितीत ते सांस्कृतिक दृष्ट्या अल्पसंख्याक समुदाय ठरतात आणि जीवन अस्तीत्वासाठी स्थानीक संस्कृतीशी जुळवून घेणे त्यांच्यासाठी अत्यावश्यक ठरते. त्यामुळे त्यांच्यात एक सांस्कृतिक संघर्ष उदयास येतो. या सांस्कृतिक संघर्षाचा अंतिम परिणाम हा काही प्रमाणात स्थानीक संस्कृतीचा स्विकार व स्वतःच्या संस्कृतीत काही प्रमाणात बदल हा असतो. मुख्यतः या विस्थापितांच्या विस्थापनामूळे निर्माण होत असलेल्या सामाजिक, आर्थिक समस्यांचा, तसेच आर्थिक, सामाजिक विकासाच्या व सांस्कृतिक परिवर्तनाच्या बदलांचे व स्थानीक संस्कृतीशी जुळवून घेणा-या प्रक्रियेचे अध्ययन करणे हे संशोधकाला आव्हानात्मक व रुचिपूर्ण वाटते. त्यामुळे या विस्थापितांच्या संदर्भात नव्याने वरिल संकल्पनाचे निर्वाचन करणे महत्वपूर्ण ठरते असे संशोधकाचे मत आहे.

आधुनिक काळातील तंत्र, विज्ञान इत्यादी क्षेत्रात झालेल्या विकासामुळे जग जवळ आलेले आहे, प्रत्येक देशाला विकास हवा आहे. विकासासाठी मोठमोठी धरणे, उदयोग, कारखाने उभारले जात आहेत. त्यामुळे प्रत्येकच देशात विस्थापनाची प्रक्रिया मोठ्या प्रमाणात सुरु आहे व भविष्यातही ती सुरु राहणार आहे. धरणे, उदयोग, कारखाने यामुळे विस्थापित झालेल्या विस्थापितामूळे भारतीय समाजावर,

कुटूंबावर व व्यक्तीवर होणा—या परिणामांची दखल घेणे यासाठी आवश्यक आहे की, भविष्यात अशा विस्थापितांच्या समस्यांसाठी आवश्यक ती उपाय योजना आपण उभारु शकलो पाहीजे. विस्थापितांच्या आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतीक संस्थांमधील परिवर्तनाचे यथार्थ दर्शन जर झाले व वास्तविकता जर आम्ही शोधून काढली तर अशा समस्यावर उपाय योजना करणे सुलभ होते. आजच्या काळात अशा प्रकारच्या अनुभवजन्य अध्ययनाची (Emperical Study) त्यासाठीच गरज आहे. समाजातील वास्तव शोधून काढण्यास त्यासाठी मदत होईल.

भंडारा जिल्ह्यातील गोसीखुर्द धरणामूळे विस्थापित झालेल्या विस्थापितांची आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतीक परिस्थिती संपूर्णतः विस्कळीत झालेली आहे. या विस्थापनामूळे त्यांच्या संदर्भात सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. या विस्थापितांचे पूर्ववसन करण्याची प्रक्रिया शासनाने सुरु केलेली आहे. परंतु हे विस्थापित अजूनही आपले मूळ गाव सोडून पुर्ववसन होत असलेल्या ठिकाणी जायला तयार नाहीत. म्हणून या धरणग्रस्तांची वास्तविक परिस्थिती काय आहे.? त्यांच्या समस्या काय आहेत.? पुर्ववसनाची प्रक्रिया कशी आहे.? हे विस्थापित आपले गाव का सोडत नाहीत.? इत्यादी प्रश्नांची उत्तरे प्रस्तुत अध्ययनात शोधण्याचा प्रयत्न केला जाईल. आणि यातून प्राप्त झालेले तथ्य इतर प्रकल्पग्रस्त व विस्थापितांच्या संदर्भात अत्यंत महत्वाचे ठरु शकेल.

आजचे युग हे माहिती व तंत्रज्ञानाचे युग आहे. समाजातील विविध समस्यांची माहिती असणे आजच्या काळात अत्यावश्यक आहे. विस्थापनाच्या प्रक्रियेमुळे समाजात उद्भवणा—या समस्या, समाजात होणारे परिवर्तन इत्यादीचे यथार्थ आकलन होऊन ज्ञानात निश्चितच भर पडेल. प्रस्तुत अध्ययनात गोसीखुर्द धरणग्रस्तांच्या आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक संस्थामधील परिवर्तन व समस्यांचे अध्ययन होत असल्यामुळे या क्षेत्रातील ज्ञानाच्या कक्षा निश्चितच रुंदावतील यात शंका नाही. म्हणून प्रस्तुत अध्ययन ज्ञानाच्या क्षेत्रात निश्चितच योगदान देईल.

iii) संशोधनाचे उद्देश (Objectives):-

प्रस्तुत संशोधनात खालील उद्देश लक्षात घेऊन संशोधन केले जाईल.

1. गोसीखुर्द धरणग्रस्तांच्या संदर्भात विस्थापनामूळे निर्माण होत असलेल्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक समस्यांचे अध्ययन करणे.
 2. गोसीखुर्द धरणामूळे धरणाच्या परिक्षेत्रातील लोकांवर कोणता प्रभाव पडला आहे त्या प्रभावाचे अध्ययन करणे.
 3. धरणग्रस्तांच्या अस्तित्वाच्या जीवन संघर्षात प्रभावीत होणा—या आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतीक प्रतिमानातील परिवर्तनाच्या प्रमाणांचे अध्ययन करणे.
 4. विस्थापितांच्या साठी असलेल्या विविध शासकीय योजनांचे मुल्याकंन करणे.
 5. गोसीखुर्द विस्थापितांसाठी राबविल्या जाणा—या शासकीय पुर्नवसन प्रक्रियेचे अध्ययन करणे.
-

**प्रकरण 2
संशोधन पद्धतीशास्त्र
(Research Methodology)**

संशोधन आराखडा व पद्धतीशास्त्र (Research design & Methodology) :-

प्रस्तुत संशोधन कार्यात सामाजिक सर्वेक्षण व अनुभवजन्य अध्ययन पद्धतीचा अवलंब केला. कारण प्रोफेसर लुगळबर्गच्या मते, “सामाजिक समस्यांचे अध्ययन मुख्यत: त्या समस्यांचे निरिक्षण करूनच केले जाणे अधिक रास्त आहे.” गोसीखुर्द धरणामूळे विस्थापित झालेले विस्थापित नागपूर, चंद्रपूर व भंडारा या तिन्ही जिल्ह्यात वेगवेगळ्या गावात विखूरले असल्यामूळे या गावांचे प्रत्यक्ष सर्वेक्षण करणे आवश्यक होते. सामाजिक सर्वेक्षण पद्धतीत संशोधक स्वतः त्या क्षेत्रात जाउन समस्येचे निरिक्षण करण्याचा, वास्तविक तथ्य शोधण्याचा प्रयत्न करतो. म्हणून प्रस्तुत अध्ययनासाठी सर्वेक्षण पद्धतीचाच अवलंब करण्यात आला.

प्रस्तुत संशोधन कार्यात सामाजिक सर्वेक्षण व अनुभवजन्य अध्ययन पद्धतीचा अवलंब केला आहे आणि संशोधनाचा आराखडा म्हणून वर्णनात्मक संशोधन आराखडा (Descriptive Research Design) व अन्वेषणात्मक संशोधन आराखडा (Exploratory Research Design) या दोन्ही चा संयुक्त वापर केला आहे. अन्वेषनात्मक आराखडयात गृहितकृत्याचे परिक्षण तात्कालीक स्थितींच्या संदर्भात करता येते. या आराखडयात साहीत्य सर्वेक्षण व अनुभव सर्वेक्षण यांना अधिक वाव असल्याने तथ्य संकलन अधिक चांगले करता येते. तर वर्णनात्मक आराखडयात घटकांच्या वैशिष्ट्यांचे अचुक व वस्तुस्थिती निर्दर्शक वर्णन करता येते म्हणूनच प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक व अन्वेषणात्मक हे दोन्ही संशोधन आराखडे उपयोगात आणले आहेत.

प्रस्तुत संशोधनाचे उत्तरदाते नागपूर, चंद्रपूर व भंडारा या जिल्ह्यात वेगवेगळ्या गावात वास्तव्यास असल्याने त्यांच्या अध्ययनासाठी उपरोक्त दोन्ही संशोधन आराखडे विशेष फायद्याचे ठरले म्हणूनच प्रस्तुत संशोधनासाठी अन्वेषणात्मक व वर्णनात्मक या दोन्ही आराखडयांची निवड केली आहे.

समग्र किंवा विश्व (Univers) :-

प्रस्तुत संशोधन कार्यासाठी समग्र किंवा विश्व म्हणून नागपूर, चंद्रपूर व भंडारा या तिन जिल्ह्याची निवड केली आहे. कारण या तिन जिल्ह्यात विस्थापितांची संख्या जवळपास 62 हजार 079 इतकी लक्षणिय आहे. नागपूर जिल्ह्यातील 85 गावे, चंद्रपूर जिल्ह्यातील 11 गावे आणि भंडारा जिल्ह्यातील 104 गांवे गोसीखुर्द धरणाच्या बुडीत क्षेत्रात येत आहेत. नागपूर, चंद्रपूर व भंडारा या तिन जिल्ह्यातील 62 हजार 079 विस्थापित लोक प्रस्तुत अध्ययनाचे समग्र किंवा विश्व आहे. या समग्रातूनच नमुन्याची निवड केली आहे.

नमुना निवड (Sampling) :-

प्रस्तुत अध्ययनासाठी नागपूर, चंद्रपूर व भंडारा या तिन जिल्ह्याची निवड केली असुन या तिन्ही जिल्ह्यात गोसीखुर्द धरणग्रस्तांची एकूण लोकसंख्या 62,079 इतकी आहे. या पैकी नागपूर जिल्ह्यातील 100 व चंद्रपूर जिल्ह्यातील 100 व भंडारा जिल्ह्यातील 100 असे एकूण 300. असा नमुना आकार घेतला. एकूण 300 विस्थापित उत्तरदाते म्हणून निवड करण्यात आले. नमुना निवडीत मुख्यतः सोयीस्कर नमुना निवड पद्धती (Accidental or Convenience Sampling) व स्तरित यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीचा (Stratified Random Sampling) वापर करण्यात आला. तसेच प्रत्येक जिल्ह्यातुन व धरणग्रस्त गावातून उत्तरदात्यांचे प्रतिनिधीत्व व्हावे यासाठी स्तरिकृत यादृच्छिक नमुना (Stratified Random Sampling) व प्रमाणबद्ध नमुना (Proportionate Sampling) निवडपद्धतीचाही उपयोग करण्यात आला.

गृहितकृत्ये (Hypotheses) :-

या अध्ययनाची गृहितकृत्ये पुढील प्रमाणे निश्चित करण्यात आली होती.

1. गोसीखुर्द धरणग्रस्तांच्या संदर्भात सामाजिक, आर्थिक, व सांस्कृतिक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत.
2. विस्थापनामूळे धरणग्रस्तांच्या कुटूंब संरचनेत परिवर्तन घडून येत आहे.
3. विस्थापनामूळे विस्थापितांच्या सांस्कृतिक, आर्थिक व सामाजिक प्रतिमानात परिवर्तन घडून येत आहे.
4. विस्थापितांच्या संदर्भात सुरु असलेली पुर्नवसन प्रक्रिया सदोष आहे.

उपरोक्त गृहीतकृत्ये संशोधन समस्येच्या पूर्व निरिक्षण व अध्ययनावरून काढली होती व संशोधनाअंती या गृहितकृत्यांची सत्यता पडताळून पाहण्यात आली.

तथ्य संकलनाच्या पद्धती किंवा साधने (Tools to be used in the collection of data)

:- प्रस्तुत अध्ययनासाठी तथ्य संकलन करतांना तथ्यसंकलनाच्या प्राथमिक व वैतीयक उगम स्तोत्रांचा वापर केला. प्राथमिक तथ्य संकलनासाठी मुख्यतः सर्वेक्षण पद्धतिचा वापर केला. यासाठी अध्ययन विषया संदर्भात मुलाखत अनुसूची तयार करून त्यात गोसीखुर्द विस्थापितांच्या लोकांच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक समस्येसंदर्भात अनेक प्रश्न तयार करून मुलाखतीव्वारे तथ्य संकलीत केली. मुलाखत अनुसूची मधील प्रश्न मुख्यतः बंदीस्त स्वरूपाचे ठेवले होते. मुलाखतीच्या व्वारे उत्तरदात्याकडून अधिकाधिक तथ्थ संकलीत करण्याचा प्रयत्न केला. तसेच वैतीयक स्तोत्र म्हणून विस्थापितांच्या संदर्भात पूर्वी झालेली अध्ययने, मासिके व वर्तमानपत्रातील लेख, शासकीय आकडेवारी, विविध ग्रंथ इत्यादींचाही वापर केला.

प्रस्तुत अध्ययनात प्राथमिक तथ्यांच्या संकलनानंतर त्यांचे शास्त्रीय पद्धतीने विश्लेषण केले. यामध्ये तथ्यांचे वर्गीकरण, संपादन, संकेतीकरण या प्रक्रिया संगणकाच्या (SPSS - Statistical Programme of Social Science) या कार्यकमाव्दारे पूर्ण केल्या. तसेच संपूर्ण सांख्यकीय विश्लेषण सहसंबंध (Anova) इत्यादींचे संगणकाच्या मदतीने गणन केले. विश्लेषणासाठी Factorial Design वापरली.

वैतियक तत्थ व समाजशास्त्रीय सिंधातांच्या आधारे निर्वचन करण्यात आले. ते प्रकरण तिन मध्ये विस्ताराने दिले आहे. तथ्यविश्लेषणाक्वारे निष्कर्षप्रित पोहोचण्याचा प्रयत्न केला आणि यातुन सामान्य सिधान्त निर्मितीसाठी प्रयत्न करण्यात आला.

कार्ययोजना (Year-wise plan of work and targets to be achieve) :-

प्रस्तुत अध्ययन खालील टप्प्यामध्ये पूर्ण केले आहे.

1 साहित्य सर्वेक्षण (Literature Survey) - 4 महिने

2 पथदर्शी अध्ययन (Pre-testing and Pilot Study) - 2 महिने

3 मुलाखत अनुसूची व गृहितकृत्याची पुर्नबांधणी (Reforming Interview Schedule and hypothesis) - 7 महिने

4 तथ्य संकलन (Data Collection) - 6 महिने

5 तथ्यांचे विश्लेषण (Tabulation and Statistical Analysis) - 4 महिने

6 संशोधन अहवाल लेखन आणि सादरीकरण (*Report Writing and Submission*) - 4 महिने

एकूण 27 महिन्यांच्या कालावधीत प्रस्तुत अध्ययन पूर्ण केले आहे.

प्रकरण ३

तथ्य विश्लेषण आणि निर्वचन

(Data Analysis and Interpretation)

अध्ययनातील उत्तरदात्यांच्या आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व वैयक्तिक पाश्वर्भूमीचा आढावा घेणे हा प्रस्तुत प्रकरणाचा उददेश आहे. कोणत्याही अध्ययनात अध्ययनासाठी निवडलेल्या उत्तरदात्यांच्या आर्थिक व सामाजिक पाश्वर्भूमीचा आढावा घेणे आवश्यक असते. उत्तरदात्यांची पाश्वर्भूमी लक्षात घेवूनच पुढे जावे लागते. या अध्ययनामध्ये निवडलेल्या उत्तरदात्यामध्ये लिंग, वय, वैवाहिक स्थिती, शैक्षणिक पात्रता, उत्पन्न, व्यवसाय, या आधारावर उत्तरदात्यांची काय स्थिति आहे, म्हणजेच संख्या व प्रमाण काय आहे याचा आढावा या प्रकरणात घेतला आहे. क्रमशः एकेका आधारावर उत्तरदात्यांची स्थिती पुढील प्रमाणे आहे.

लिंग :- लिंग आधारावर उत्तरदात्यांचे विभाजन लक्षात घेतले असता, एकूण 300 उत्तरदात्यांमध्ये 182 पुरुष असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 60.70 टक्के इतके आहे तर महिला उत्तरदात्यांची संख्या 118 असून याचे शेकडा प्रमाण 39.30 टक्के इतके आहे.

सारणी क्र. १

उत्तरदात्यांचे लिंग दर्शक सारणी

अ.क्र.	तपशिल	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	पुरुष	182	66.70 %
2	स्त्री	118	39.30 %
	एकूण	300	100 %

उपरोक्त सारणीवरून हे स्पष्ट होते की, उत्तरदात्यांमध्ये महिलापेक्षा पुरुषांचे प्रमाण अत्याधिक आहे. महिलांचे शिक्षणाचे कमी प्रमाण, सामाजिक कार्यातील कमी सहभाग यासारख्या कारणामूळे, संस्कृतीमुळे महिला मुलाखत किंवा माहिती देत नाहीत. म्हणून महिलांच्या तुलनेत पुरुष उत्तरदात्यांचे नमुन्यातील प्रमाण अधिक असल्याचे आढळून येते.

वयोगट :— प्रस्तुत अध्ययनातील उत्तरदात्यांची स्थिती वयोगट या आधारावर पुढील प्रमाणे आहे. अध्ययनात सर्वच वयोगटातील उत्तरदात्यांचा समावेश व्हावा या दृष्टीने 20 ते 30 वर्ष, 31 ते 40 वर्ष, 41 ते 50 वर्ष, 51 ते 60 व 61 वर्षापेक्षा जास्त असे पाच वयोगट तयार केले. एकूण 300 उत्तरदात्यामध्ये 20 ते 30 या वयोगटातील उत्तरदात्यांची संख्या 58 असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 19.3 टक्के इतके आहे. 31 ते 40 या वयोगटात एकूण 60 उत्तरदाते असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 20 टक्के इतके आहे. 41 ते 50 वयोगटात 106 उत्तरदाते असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 35.3 टक्के इतके आहे. 51 ते 60 या वयोगटातील उत्तरदात्यांची संख्या 52 असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 17.3 टक्के इतके आहे तर 61 वर्ष व त्यापेक्षा जास्त वय असलेल्या वयोगटात 24 उत्तरदात्यांचा समावेश असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 8.0 टक्के इतके आहे.

सारणी क्र. 2

उत्तरदात्यांचा वयोगट दर्शक सारणी

अ.क्र.	तपशिल	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	20 ते 30	58	19.3 %
2	31 ते 40	60	20.0 %
3	41 ते 50	106	35.3 %
4	51 ते 60	52	17.3 %
5	61 वर्ष व त्यापेक्षा जास्त	24	8.0 %
	एकूण	300	100 %

उपरोक्त सारणीवरून हे स्पष्ट होते की, प्रस्तुत अध्ययनातील उत्तरदात्यामध्ये 20 ते 30 या वयोगटातील उत्तरदात्यांची संख्या 58 असून त्याचे शेकडा प्रमाण 19.3 टक्के इतके आहे. 31 ते 40 या वयोगटात उत्तरदात्यांची संख्या 60 असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 20 टक्के इतके आहे. 41 ते 50 या वयोगटात 106 उत्तरदाते असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 35.3 टक्के इतके आहे. 51 ते 60 या वयोगटात 52 उत्तरदाते

असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 17.3 टक्के इतके आहे तर 61 च्या वरील वयोगटात 24 उत्तरदाते असून त्यांचे शेकडा प्रमाण फक्त 8 टक्के आहे.

प्रस्तुत अध्ययनात 41 ते 50 या वयोगटातील उत्तरदात्यांची संख्या अधिक आहे तर सर्वात कमी संख्या 61 च्या वर वय असलेल्या उत्तरदात्यांची आहे.

शैक्षणिक पात्रता :— अध्ययनातील उत्तरदात्यांची शैक्षणिक पात्रता जाणुन घेण्यासाठी एकुण 6 गट पाडले होते. त्यात अशिक्षित, प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक, पदवी व पदव्यूत्तर असे गट होते. या गटानुसार अध्ययनातील उत्तरदात्यांची शैक्षणिक पात्रता खालील प्रमाणे होती.

सारणी क्र. 3

उत्तरदात्यांची शैक्षणिक पात्रता दर्शविणारी सारणी

अ.क्र.	तपशिल	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	अशिक्षित	32	10.7 %
2	प्राथमिक	90	30.0 %
3	माध्यमिक	112	37.3 %
4	उच्च माध्यमिक	8	2.7 %
5	पदवीधर	44	14.7 %
6	पदव्यूत्तर	14	4.7 %
	एकुण	300	100 %

एकुण 300 उत्तरदात्यांपैकी अशिक्षितांची संख्या 32 असून यांचे शेकडा प्रमाण 10.7 टक्के इतके आहे. प्राथमिक शिक्षण घेतलेले उत्तरदाते 90 असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 30 टक्के इतके आहे. माध्यमिक शिक्षण घेतलेले 112 उत्तरदाते असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 37.30 टक्के इतके आहे. उच्च माध्यमिक शिक्षण घेतलेले उत्तरदाते 8 असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 2.7 टक्के इतके आहे. पदवी पर्यंत शिक्षण घेतलेले उत्तरदाते 44 असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 14.7 टक्के इतके आहे. तर पदव्यूत्तर पदवी घेतलेले उत्तरदाते 14 असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 4.7 टक्के इतके आहे.

उपरोक्त सारणी वरुन हे स्पष्ट होते की, या अध्ययनातील फक्त 32 म्हणजे, शेकडा 10.7 टक्के उत्तरदाते अशिक्षित आहेत तर 89.3 टक्के उत्तरदाते शिक्षित आहेत. त्यातही पदवी व पदव्यूत्तर अशाप्रकारचे उच्च शिक्षण घेतलेले उत्तरदाते 19.4 टक्के इतके आहेत. उत्तरदात्यांच्या विस्थापनाची स्थिती :— गोसेखुर्द धरणामूळे उत्तरदात्यांच्या विस्थापनाची सध्याची काय स्थिती आहे याचा आढावा घेतला असता खालील माहिती निर्दर्शनास आली.

सारणी क. 4

गोसेखुर्द धरणामूळे उत्तरदात्यांचे विस्थापन झाले आहे काय?

हे दर्शविणारी सारणी.

अ.क्र.	तपशिल	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	विस्थापन झाले आहे	284	94.7 %
2	विस्थापनाची प्रक्रिया सुरु आहे	16	5.3 %
	एकुण	300	100 %

उपरोक्त सारणीवरुन असे निर्दर्शनास येते की, अध्ययनातील एकूण 300 उत्तरदात्यांपैकी 284 उत्तरदात्यांचे विस्थापन झाले असून यांचे शेकडा प्रमाण 94.7 टक्के इतके आहे तर 16 उत्तरदात्यांच्या विस्थापनाची प्रक्रिया सुरु असून यांचे शेकडा प्रमाण फक्त 5.3 टक्के इतके आहे.

उपरोक्त आकडेवारीवरुन असे निर्दर्शनास येते की, प्रस्तुत अध्ययनातील बहुतांश म्हणजे 94.7 टक्के उत्तरदात्यांचे पूर्णपणे विस्थापन झालेले आहे.

विस्थापनापूर्वीचे उत्तरदात्यांच्या कुटूंबाचे स्वरूप :— गोसेखुर्द धरणामूळे विस्थापित झालेल्या उत्तरदात्यांच्या कुटूंबाचे विस्थापनापूर्वी कोणते स्वरूप होते हे लक्षात घेतले असता खालील तथ्य प्राप्त झाली.

सारणी क. 5

विस्थापनापूर्वी उत्तरदात्यांच्या कुटूंबाचे स्वरूप दर्शविणारी सारणी.

अ.क्र.	तपशिल	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	संयुक्त कुटूंब	292	97.3 %
2	विभक्त / स्वतंत्र कुटूंब	8	2.7 %
	एकुण	300	100 %

उपरोक्त सारणीवरून असे निर्दर्शनास येते की, गोसेखुर्द धरणामूळे विस्थापित झालेल्या एकूण 300 उत्तरदात्यांपैकी 292 उत्तरदात्यांचे विस्थापनापूर्वी कुटूंबाचे स्वरूप संयुक्त कुटूंब असे असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 97.3 टक्के इतके आहे तर फक्त 8 म्हणजे 2.7 टक्के उत्तरदात्यांच्या कुटूंबाचे स्वरूप विस्थापनापूर्वी विभक्त किंवा स्वतंत्र कूटूंब असे होते. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, विस्थापनापूर्वी बहुतांश उत्तरदात्यांचे म्हणजे 97.3 टक्के उत्तरदात्यांच्या कुटूंबाचे स्वरूप संयुक्त कुटूंब असे होते.

सारणी क. 6

विस्थापनानंतर उत्तरदात्यांचे कुटूंब विभक्त झाले काय?

हे दर्शविणारी सारणी.

अ.क्र.	तपशिल	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	होय	292	97.3 %
2	नाही	8	2.7 %
	एकुण	300	100 %

उपरोक्त सारणीवरून असे निर्दर्शनास येते की, गोसेखुर्द धरणामूळे विस्थापित झालेल्या एकूण 300 उत्तरदात्यांपैकी 292 उत्तरदात्यांचे विस्थापनानंतर संयुक्त कुटूंबाचे विभाजन होवून त्याचे रूपांतर विभक्त कुटूंबात झाले आहे. विस्थापनानंतर विभक्त कुटूंब अस्तित्वात आल्याचे बहुतांश म्हणजे 97.3 टक्के उत्तरदात्यांचे मत आहे. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, गोसेखुर्द धरणामूळे जे विस्थापन झाले आहे

त्या विस्थापनामूळे कुटूंबाचे स्वरूपच बदलून गेले आहे. पूर्वी जे कुटूंब संयुक्त होते त्या कुटूंबाचे विस्थापनामूळे विभाजन झाले आहे. अर्थात कुटूंबाच्या या विभाजनाला विस्थापनानंतर शासनाकडून मिळणा—या आर्थिक मदत, घरांसाठी जागा, अनुदान इत्यादींचा फायदा अधिकाधिक घेता यावा यासाठी सुध्दा एका कुटूंबाची अनेक कुटूंबे झाल्याचे निर्दर्शनास आले.

सारणी क्र. 7

**विस्थापित होण्यापूर्वी उत्तरदात्यांचा मुख्य व्यवसाय कोणता होता,
हे दर्शविणारी सारणी.**

अ.क्र.	तपशिल	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	शेती	268	89.3 %
2	व्यापार	8	2.7 %
3	स्वतंत्र उद्योग	8	2.7 %
4	मजूरी	8	2.7 %
5	शेतमजूरी	8	2.7 %
	एकूण	300	100 %

उत्तरदात्यांचा मुख्य व्यवसाय :— प्रत्येकच समाजात व प्रत्येकच व्यक्तीसाठी 'व्यवसाय' हा उदरनिर्वाहाचे मुख्य साधन असते. प्रस्तुत अध्ययनातील उत्तरदात्यांचा सुध्दा एक मुख्य व्यवसाय आहे. विस्थापनापूर्वी त्यांचा मुख्य व्यवसाय कोणता होता हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न या अध्ययनात करण्यात आला. तेंव्हा असे निर्दर्शनास आले की, एकूण 300 उत्तरदात्यांपैकी बहुतांश म्हणजे 268 उत्तरदाते शेती व्यवसाय करणारे होते व त्यांचे शेकडा प्रमाण 89.3 टक्के इतके आहे. 8 उत्तरदाते व्यापार करीत होते व त्यांचे शेकडा प्रमाण 2.7 टक्के इतके आहे. 8 उत्तरदाते मजूरी करणारे असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 2.7 टक्के इतके आहे. 8 उत्तरदाते स्वतंत्र उद्योग करीत होते व त्यांचे प्रमाण 2.7 टक्के इतके होते. तर 8 उत्तरदाते शेतमजूरी करीत होते. करतात व त्यांचे ही शेकडा प्रमाण 2.7 टक्के इतके आहे.

उपरोक्त सारणी वरुन असे निर्दर्शनास येते की प्रस्तुत अध्ययनातील बहुतांश म्हणजे 89.3 टक्के उत्तरदाते विस्थापनापूर्वी शेती करीत होते. याचाच अर्थ या अध्ययनातील अधिकाधीक उत्तरदात्यांचा विस्थापनापूर्वी मुख्य व्यवसाय शेती हाच होता.

सारणी क. 8

विस्थापित झाल्यानंतर आता उत्तरदाते कोणता व्यवसाय करतात?

हे दर्शविणारी सारणी.

अ.क्र.	तपशिल	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	दुस—यांची शेती भाड्याने करतो	16	5.3 %
2	रोजमजूरी करतो	208	69.3 %
3	शहरात नोकर म्हणून काम करतो	44	14.7 %
4	लहान व्यापार करतो	16	5.3 %
5	बेरोजगार आहे	16	5.3 %
	एकुण	300	100 %

गोसेखुर्द धरणामूळे विस्थापित झाल्यामूळे उत्तरदात्यांच्या मुळच्या व्यवसायात आमुलाग्र परिवर्तन झाले. विस्थापनानंतर उत्तरदाते कोणता व्यवसाय करतात हे माहित करून घेतांना असे निर्दर्शनास आले की, विस्थापनानंतर एकूण 300 उत्तरदात्यापैकी 16 उत्तरदाते दुस—यांची शेती भाड्याने करीत असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 5.3 टक्के इतके आहे. 208 उत्तरदाते मिळेल ती रोजमजूरी करीत असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 69.3 टक्के इतके आहे. 44 उत्तरदाते जवळच्या शहरात विविध दुकानात नोकर म्हणून काम करीत असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 14.7 टक्के इतके आहे. 16 उत्तरदाते फळे, भाजी विकणे यासारखे लहान व्यवसाय करीत असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 5.3 टक्के इतके आहे तर 16 उत्तरदाते सध्या बेरोजगार असून त्यांचेही शेकडा प्रमाण 5.3 टक्के इतके आहे.

उपरोक्त विवेचनावरुन असे निर्दर्शनास येते की, विस्थापनापूर्वी प्रस्तुत अध्ययनातील बहुतांश उत्तरदात्यांचा शेती हाच मुख्य व्यवसाय होता. परंतु या

उत्तरदात्यांची संपूर्ण शेती धरणाच्या बुडीत क्षेत्रात गेली असल्याने त्यांच्याजवळ आता शेती उरली नाही. उदरभरणासाठी पर्याय म्हणून त्यांनी आता वेगवेगळे व्यवसाय स्थिकारले आहेत. पूर्वी शेती करणारे शेतकरी विस्थापनामूळे आता रोजमजूरी, शहरात नोकर म्हणून काम करू लागले आहेत तर काही अजूनही बेरोजगार आहेत. थोडक्यात, विस्थापनापूर्वी जमीनीचे मालक असणारे लोक विस्थापनानंतर आता नोकर व मजूर झालेले आहेत तर बरेच बेरोजगार आहेत.

उत्तरदात्यांचे मासिक उत्पन्न :- विस्थापनापूर्वी उत्तरदात्यांचे मासिक उत्पन्न किती होते हे लक्षात घेतांना खालील तथ्ये निदर्शनास आलीत.

सारणी क. 9

**विस्थापित होण्यापूर्वी उत्तरदात्यांच्या कुटूंबाचे मासिक उत्पन्न किती होते,
हे दर्शविणारी सारणी.**

अ.क्र.	तपशिल	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	2501 ते 3500 रुपये	16	5.3 %
2	4501 ते 5500 रुपये	134	44.7 %
3	5501 रुपयापेक्षा जास्त	150	50.0 %
	एकुण	300	100 %

प्रस्तुत अध्ययनातील उत्तरदात्यांचे विस्थापनापूर्वी मासिक उत्पन्न किती होते याचा आढावा घेतांना उपरोक्त सारणीवरून असे निदर्शनास येते की, एकूण 300 उत्तरदात्यापैकी 16 उत्तरदात्यांचे विस्थापनापूर्वी मासिक उत्पन्न 2501 ते 3500 रुपये इतके होते. यांचे शेकडा प्रमाण 5.3 टक्के इतके आहे. 134 उत्तरदात्यांचे मासिक उत्पन्न 4501 ते 5500 रुपये होते व त्यांचे शेकडा प्रमाण 44.7 टक्के इतके आहे. तर 150 उत्तरदात्यांचे विस्थापनापूर्वीचे मासिक उत्पन्न 5501 रुपयापेक्षा जास्त होते व त्यांचे शेकडा प्रमाण 50 टक्के इतके आहे.

वरील सारणीमधील आकडेवारीच्या विश्लेषणावरून असा निष्कर्ष निघतो की, प्रस्तुत अध्ययनातील सर्वच उत्तरदात्यांचे मासिक उत्पन्न ब-यापैकी होते. ज्या उत्पन्नातून त्यांच्या मुलभूत गरजा चांगल्याप्रकारे भागविल्या जात होत्या. जवळपास

94.7 टक्के उत्तरदात्यांचे मासिक उत्पन्न विस्थापनापूर्वी 4501 रुपयापेक्षा जास्त होते.

44.7 टक्के उत्तरदात्यांचे वार्षिक उत्पन्न जवळपास 60 हजार तर 50 टक्के उत्तरदात्यांचे वार्षिक उत्पन्न 70 ते 80 हजार रुपये इतके होते.

सारणी क. 10

**विस्थापनानंतर उत्तरदात्यांच्या कुटूंबाचे मासिक उत्पन्न किती आहे,
हे दर्शविणारी सारणी.**

अ.क्र.	तपशिल	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	1500 ते 2500 रुपये	240	80.0 %
2	काहीही नाही	60	20.0 %
	एकूण	300	100 %

प्रस्तुत अध्ययनातील उत्तरदात्यांच्या विस्थापनानंतरच्या मासिक उत्पन्नाचा आढावा घेत असतांना असे निर्दर्शनास येते की, एकूण 300 उत्तरदात्यापैकी 240 उत्तरदात्यांचे सध्याचे मासिक उत्पन्न 1500 ते 2500 रुपये इतके असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 80 टक्के आहे. तर 60 उत्तरदात्यांचे सध्याचे मासिक उत्पन्न काहीही नसून त्यांचे शेकडा प्रमाण 20 टक्के इतके आहे.

उपरोक्त सारणीवरून असा निष्कर्ष निघतो की, विस्थापनामूळे प्रस्तुत अध्ययनातील उत्तरदात्यांचा मूळ पारंपारिक व्यवसाय हिरावल्या गेल्याने त्यांचे उत्पन्न खूपच कमी झाले आहे. विस्थापनापूर्वी वार्षिक 60–70 हजार रुपये कमविणारे लोक आता रोजमजूरीच्या कामातून 20 ते 25 हजार वार्षिक कमावित आहेत. तसेच लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे या उत्तरदात्यापैकी 20 टक्के उत्तरदात्यांचे आता कोणतेही उत्पन्न राहीलेले नाही. यावरून असे म्हणता येते की, विस्थापनामूळे या लोकांचे मासिक व वार्षिक उत्पन्न अत्यंत कमी झाले असून या उत्पन्नातून त्यांच्या मुलभूत गरजाही आता भागत नाही. एकांदरीत विस्थापनामूळे या विस्थापितांच्या समोर भिषण आर्थिक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत.

शेतीच्या मालकीविषयीची माहिती :- कृषी हा भारताचा उदरनिर्वाहाचा मुख्य स्त्रोत आहे. प्रस्तुत अध्ययनातील उत्तरदात्यांचा सुधा उदरनिर्वाहाचा मुख्य

स्त्रोत कृषी हाच आहे. परंतु आज मात्र गोसेखुर्द धरणात या उत्तरदात्यांची सर्व जमीन गेल्यामुळे ते भूमीहिन झाले आहेत. विस्थापित झालेल्या उत्तरदात्यांकडे किती हेक्टर शेती होती हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला असता खालील माहिती प्राप्त झाली.

सारणी क. 11

विस्थापनापूर्वी उत्तरदात्यांकडे किती हेक्टर जमीन होती,
हे दर्शविणारी सारणी.

अ.क्र.	तपशिल	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	एकही हेक्टर नाही	16	5.3 %
2	1 ते 2 हेक्टर	134	44.7 %
3	3 ते 4 हेक्टर	150	50.0 %
	एकुण	300	100 %

उपरोक्त सारणीवरून असे निर्दर्शनास येते की, प्रस्तुत अध्ययनातील एकूण 300 उत्तरदात्यापैकी 16 उत्तरदात्यांकडे विस्थापनापूर्वी एकही हेक्टर जमीन नव्हती, त्यांचे शेकडा प्रमाण 5.3 टक्के इतके आहे. 134 उत्तरदात्याकडे 1 ते 2 हेक्टर जमीन होती त्यांचे प्रमाण 44.7 टक्के इतके आहे. तर 150 उत्तरदात्याकडे 3 ते 4 हेक्टर जमीन होती व त्यांचे शेकडा प्रमाण 50 टक्के इतके आहे. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, प्रस्तुत अध्ययनातील बहुतांश म्हणजे 94.7 टक्के उत्तरदात्यांकडे विस्थापनापूर्वी जमीन होती.

सारणी क. 12

उत्तरदात्यांकडे असलेल्या जमीनीपैकी किती जमीन धरणात गेली,
हे दर्शविणारी सारणी.

अ.क्र.	तपशिल	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	संपूर्ण जमीन धरणात गेली	184	94.7 %
2	गैरलागू जमीन नव्हती	16	5.3 %
	एकुण	300	100 %

प्रस्तुत अध्ययनातील उत्तरदात्यांकडे असलेल्या जमीनीपैकी किती जमीन धरणात गेली याचा आढावा घेतला असता, असे निर्दर्शनास आले की, एकूण 300 उत्तरदात्यांपैकी 184 उत्तरदात्यांची जमीन धरणात गेली असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 94.7 टक्के इतके आहे. तर 16 उत्तरदात्यांकडे जमीनच नव्हती त्यामूळे हा प्रश्न त्यांना लागू होत नाही. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, प्रस्तुत अध्ययनातील बहुतांश म्हणजे 94.7 टक्के उत्तरदात्यांची सर्वच जमीन धरणाच्या बुडीत क्षेत्रात गेली आहे.

अधिग्रहित जमीनीचा मोबदला :- प्रस्तुत अध्ययनातील उत्तरदात्यांच्या संपूर्ण जमीनी धरणामध्ये गेलेल्या आहेत. या जमीनीचा मोबदला त्यांना मिळाला किंवा नाही याचा आढावा घेतला असता पुढील तथ्य प्राप्त झालीत.

सारणी क. 13

धरणासाठी अधिग्रहित केलेल्या जमीनीचा मोबदला मिळाला काय,
हे दर्शविणारी सारणी.

अ.क्र.	तपशिल	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	होय	204	68.0 %
2	काही प्रमाणात मिळाला	80	26.7 %
3	गैरलागू	16	5.3 %
	एकूण	300	100 %

उपरोक्त सारणीवरून असे निर्दर्शनास येते की, प्रस्तुत अध्ययनातील एकूण 300 उत्तरदात्यांपैकी 204 उत्तरदात्यांना धरणात गेलेल्या त्यांच्या जमीनीचा संपूर्ण मोबदला मिळाला असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 68 टक्के इतके आहे. 80 उत्तरदात्यांना धरणात गेलेल्या त्यांच्या जमीनीचा मोबदला काही प्रमाणात मिळाला असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 26.7 टक्के इतके आहे तर 16 उत्तरदात्यांना हा प्रश्न लागू होत नाही.

उपरोक्त विवेचनावरुन असा निष्कर्ष निघतो की, प्रस्तुत अध्ययनातील बहुतांश म्हणजे 68 टक्के उत्तरदात्यांना त्यांच्या जमीनीचा पूर्ण मोबदला मिळाला आहे तर 26. 7 टक्के उत्तरदात्यांना हा मोबदला काही प्रमाणात मिळाला आहे.

सारणी क. 14

**जमीनीचा मोबदला मिळाला त्यातून उत्तरदात्याने दुसरी शेती घेतली काय,
हे दर्शविणारी सारणी.**

अ.क्र.	तपशिल	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	शेती घेतली नाही	284	94.7 %
2	गैरलागू	16	5.3 %
	एकुण	300	100 %

प्रस्तुत अध्ययनातील उत्तरदात्यांना त्यांच्या धरणात गेलेल्या जमीनीचा पूर्ण मोबदला मिळाला आहे काही उत्तरदात्यांना हा मोबदला काही प्रमाणात मिळाला आहे. या मोबदल्यामधुन त्यांनी आपल्या उदरनिर्वासाठी दुसरी जमीन विकत घेणे अपेक्षित होते. त्यांनी या मोबदल्यातून दुसरी जमीन विकत घेतली किंवा नाही हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला असता असे निदर्शनास आले की, मोबदला मिळालेल्या सर्व उत्तरदात्यांनी या मोबदल्यातून दुसरी कोणतीही जमीन विकत घेतली नाही.

सारणी क. 15

**जमीनीचा मोबदला मिळाला परंतु त्यातून उत्तरदात्याने दुसरी शेती विकत
का घेतली नाही, याचे कारण दर्शविणारी सारणी.**

अ. क्र.	तपशिल	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	धरणात गेलेल्या जमीनीचा जेवढा मोबदला मिळाला तेवढऱ्या मोबदल्यात दुसरी शेती मिळाली नाही.	276	92.0 %
2	ज्या गावात पूर्नवसन झाले त्या गावात शेतीच विकत मिळत नाही	8	2.7 %
2	गैरलागू	16	5.3 %
	एकुण	300	100 %

प्रस्तुत अध्ययनातील उत्तरदात्यांने मिळालेल्या मोबदल्यातून जमीन का विकत घेतली नाही या कारणांचा आढावा घेतला असता असे निदर्शनास आले की, एकूण 300 उत्तरदात्यांपैकी 276 शेकडा 92 टक्के उत्तरदात्यांच्या मते धरणात गेलेल्या आमच्या जमीनीचा जेवळा मोबदला आम्हाला शासनाकडून मिळाला त्या मोबदल्यात एक एकरही जमीन घेणे शक्य नाही. कारण जमीनीचे भाव अधिक आहेत. तसेच 8 शेकडा 2.7 टक्के उत्तरदात्यांच्या मते ज्या गावात त्यांचे पूर्नवसन झाले आहे त्या गावात विकत घेण्यासाठी जमीनच उपलब्ध नाही तर उर्वरीत 16 म्हणजे शेकडा 5.3 टक्के उत्तरदात्यांना हा प्रश्न लागू होत नाही.

उपरोक्त सारणीवरून असा निष्कर्ष निघतो की, प्रस्तुत अध्ययनातील 94.7 टक्के उत्तरदात्यांनी मिळालेल्या पैशातून कोणतीही जमीन विकत घेतलेली नाही. जमीनीचे भाव वाढल्यामूळे व जमीनीची उपलब्धता नसल्यामूळे त्यांना या पैशातून जमीन विकत घेणे जमले नाही.

सारणी क. 16

गोसेखुर्द धरणामध्ये उत्तरदात्यांचे राहते घर अधिग्रहीत झाले आहे काय?
हे दर्शविणारी सारणी.

अ.क्र.	तपशिल	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	होय, राहते घर धरणात गेले आहे.	300	100.0 %
2	नाही	00	0.00 %
	एकुण	300	100 %

उपरोक्त सारणीवरून असे निदर्शनास येते की, प्रस्तुत अध्ययनातील सर्वच उत्तरदात्यांचे राहते घर गोसेखुर्द धरणाच्या बुडीत क्षेत्रात गेले आहे. याचाच अर्थ या अध्ययनातील सर्वच उत्तरदाते गोसेखुर्द धरणामूळे आपल्या राहत्या घराला मुकलेले आहे. ज्या उत्तरदात्यांची राहती घरे पाण्याखाली आलेली आहेत त्यांना इच्छा नसतांनाही आपले राहते घर सोडावे लागले आहे आणि ज्या उत्तरदात्यांच्या घरापर्यंत अजून धरणाचे पाणी आले नाही अशा उत्तरदात्यांना आज ना उद्या आपले राहते घर सोडावेच लागणार आहे.

सारणी क. 17

गोसेखुर्द धरणामध्ये उत्तरदात्यांचे राहते घर अधिग्रहीत झाले आहे त्याचा मोबदला त्यांना मिळाला किंवा नाही, हे दर्शविणारी सारणी.

अ.क्र.	तपशिल	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	होय, राहत्या घराचा मोबदला मिळाला आहे.	284	94.7 %
2	थोडा मिळाला, थोडा बाकी आहे	16	5.3 %
	एकूण	300	100 %

प्रस्तुत अध्ययनातील सर्वच उत्तरदात्यांचे राहते घर गोसेखुर्द धरणामध्ये गेले आहेत. या घरांचा त्यांना मोबदला मिळाला किंवा नाही याच आढावा घेत असतांना असे निर्दर्शनास येते की, प्रस्तुत अध्ययनातील एकूण 300 उत्तरदात्यांपैकी 284 उत्तरदात्यांना राहत्या घरांचा मोबदला मिळाला असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 94.7 टक्के इतके आहे. तर 16 उत्तरदात्यांना त्यांच्या राहत्या घराचा मोबदला काही प्रमाणात मिळाला असून काही मोबदला शासनाकडून अजून मिळायचा असुन त्यांचे शेकडा प्रमाण 5.3 टक्के इतके आहे.

उपरोक्त विश्लेषणावरून असा निष्कर्ष निघतो की, प्रस्तुत अध्ययनातील बहुतांश म्हणजे 94.7 टक्के उत्तरदात्यांना धरणात गेलेल्या त्यांच्या राहत्या घराचा मोबदला मिळाला आहे.

सारणी क. 18

गोसेखुर्द धरणग्रस्त आपले मुळचे गाव सोडून पुर्नवसन झालेल्या ठिकाणी
रहावयास गेले आहे काय, हे दर्शविणारी सारणी.

अ.क.	तपशिल	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	होय	184	61.3 %
2	नाही	116	38.7 %
	एकूण	300	100 %

प्रस्तुत अध्ययनातील सर्वच उत्तरदात्यांचे राहते घर धरणामध्ये गेलेले असल्याने त्यांना आपले मुळचे गांव व राहते घर सोडणे आवश्यक आहे. परंतु आज या धरणग्रस्तांपैकी किती लोक आपले मुळचे गांव सोडून पुर्नवसन झालेल्या ठिकाणी रहावयास गेले याचा आढावा घेतला असता असे निर्दर्शनास आले की, प्रस्तुत अध्ययनातील एकूण 300 उत्तरदात्यांपैकी 184 उत्तरदाते आपले मुळचे गांव सोडून पुर्नवसन झालेल्या ठिकाणी रहावयास गेले असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 61.3 टक्के इतके आहे. तर 116 उत्तरदाते आपले मुळचे गांव सोडून पुर्नवसन झालेल्या ठिकाणी अजूनही रहावयास गेलेले नसून त्यांचे शेकडा प्रमाण 38.7 टक्के इतके आहे.

उपरोक्त विश्लेषणावरून असा निष्कर्ष निघतो की, प्रस्तुत अध्ययनातील बहुतांश उत्तरदात्यांना त्यांच्या जमीनीचा व घराचा मोबदला मिळूनही ते पूर्नवसीत गावात रहावयास गेलेले नाहीत. पुर्नवसन झालेल्या ठिकाणी रहावयास न गेलेल्या विस्थापितांचे शेकडा प्रमाण 38.7 टक्के इतके आहे.

सारणी क. 19

गोसेखुर्द विस्थापीतांचे पुर्नवसन जिथे झाले तेथे शाळा, रस्ते, विद्युत, पाणि
या सोयी आहेत काय, हे दर्शविणारी सारणी

अ.क्र.	तपशिल	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	होय	166	55.3 %
2	नाही	134	44.7 %
	एकूण	300	100 %

प्रस्तुत अध्ययनातील उत्तरदात्यांचे पुर्नवसन दुस—या ठिकाणी होत आहे. वास्तविकता ही आहे की या पुर्नवसीत गावात काही विस्थापित अजूनही राहण्यासाठी गेलेले नाहीत. त्यामूळे पुर्नवसन होत असलेल्या गावात हे विस्थापित का जात नाहीत? तिथे रस्ते, पाणी, शाळा, विद्युत यासारख्या सोयी आहेत किंवा नाही हे जाणून घेण्यासाठी उत्तरदात्यांना उपरोक्त प्रश्न विचारण्यात आला होता. या संदर्भात असे निर्दर्शनास आले की, एकूण 300 उत्तरदात्यांपैकी 166 उत्तरदात्यांच्या मते पुर्नवसीत गावात शाळा, रस्ते, पाणी, विज या सर्व सोयी आहेत तर 134 म्हणजे 44.7 टक्के उत्तरदात्यांच्या मते पुर्नवसीत गावात या सोयी काही प्रमाणात आहेत.

यावरून असा निष्कर्ष निघतो की ज्या विस्थापितांना पुर्नवसीत गावात जाण्याची मुळातच इच्छा नाही अशांना या सोयी काही प्रमाणात किंवा अपू—या वाटणा—या आहेत.

सारणी क. 20

पुर्नवसीत गावात शाळा, रस्ते, विद्युत पाणी या सर्व सोयी असूनही काही विस्थापीत अजूनही तेथे रहावयास का गेले नाहीत याची कारणे दर्शविणारी सारणी.

अ.क्र.	तपशिल	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	येथुन जावेसे वाटत नाही	40	13.3 %
2	मुळचे गांव सोडावेसे वाटत नाही	76	25.3 %
3	पुर्नवसीत गावात रहावयास गेले	184	61.3 %
	एकूण	300	100 %

प्रस्तुत अध्ययनातील एकूण 300 विस्थापितापैकी 184 म्हणते 61. 3 टक्के उत्तरदाते पुर्नवसीत गावात रहावयास गेलेले आहेत. उरलेल्या 116 उत्तरदात्यांना ते पुर्नवसीत गावात रहावयास का गेले नाही याचे कारण विचारले असता असे निदर्शनास आले की, एकूण 116 उत्तरदात्यांपैकी 40 उत्तरदात्यांना त्यांच्या जुन्या ठिकाणावरून नवीन गावात जावेसे वाटत नाही तर 76 टक्के उत्तरदात्यांना त्यांचे मुळचे गांव सोडावेसे वाटत नाही म्हणून ते पुर्नवसीत गावात वास्तव्यास गेलेले नाहीत.

यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, व्यक्ती आपल्या जन्मगांवा विषयी, जिथे तो वाढला आहे, खेळला आहे, एकप्रकारची आत्मीयतेची भावना असते. त्यामुळे त्याला आपले जूने मुळचे गांव एकाएकी सोडावेसे वाटत नाही. याच कारणामुळे या अध्ययनातील 38.7 टक्के उत्तरदाते विस्थापीत होवूनही अजूनपर्यंत पुर्नवसीत गावात वास्तव्यास गेलेले नाहीत.

सारणी क. 21

गोसेखुर्द धरणग्रस्तांच्या आंदोलनात उत्तरदात्यांचा सहभाग होता काय,
हे दर्शविणारी सारणी.

अ.क.	तपशिल	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	होय	284	94.7 %
2	नाही	16	5.3 %
	एकूण	300	100 %

गोसेखुर्द धरणाचे काम शासनाने जेव्हापासून सुरु केले तेंव्हापासूनच या धरणाच्या संदर्भात विरोधी आंदोलने सुरु झाली होती. शेतीचा योग्य मोबदला मिळाला पाहीजे, राहत्या घराचा योग्य मोबदला मिळाला पाहीजे, पुर्नवसनाची प्रकीया योग्य पद्धतीने पार पाडावी या सारख्या अनेक प्रश्नांना घेवून विस्थापितांनी मोठमोठी आंदोलने केलीत. या आंदोलनात प्रस्तुत अध्ययनातील उत्तरदात्यांचा सहभाग होता काय? हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला असता असे निदर्शनास आले की, एकूण 300 उत्तरदात्यापैकी 284 म्हणजे 94.7 टक्के उत्तरदात्यांचा या आंदोलनात सहभाग होता तर फक्त 16 म्हणजे 5.3 टक्के उत्तरदात्यांचा या आंदोलनात प्रत्यक्ष सहभाग नव्हता.

यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, गोसेखुर्द धरणामूळे विस्थापित झालेल्या बहुतांश म्हणजे 94.7 टक्के विस्थापीतांचा गोसेखुर्द धरणग्रस्तांच्या आंदोलनात सक्रीय सहभाग होता.

सारणी क. 22

गोसेखुर्द धरणग्रस्तांच्या आंदोलनामूळे उत्तरदात्यांना मदत मिळण्यात काही फायदा झाला आहे काय, हे दर्शविणारी सारणी.

अ.क्र.	तपशिल	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	होय ब—याच प्रमाणात फायदा झाला	276	92.0 %
2	थोड्या प्रमाणात फायदा झाला	24	8.0 %
	एकूण	300	100 %

गोसेखुर्द धरणामूळे विस्थापित झालेल्या लोकांनी जमीनीचा, घराचा मोबदला मिळविण्यासाठी किंवा इतर फायदे प्राप्त करून घेण्यासाठी वेळोवेळी जी आंदोलने केलीत त्या आंदोलनाचा उत्तरदात्यांना काही फायदा झाला आहे काय? हे जाणून घेत असतांना असे निर्दर्शनास आले की, एकूण 300 उत्तरदात्यांपैकी 276 उत्तरदात्यांनी या आंदोलनामूळे आम्हाला बराच फायदा झाला असे मत व्यक्त केले. त्यांचे शेकडा प्रमाण 92 टक्के इतके आहे. तर 24 म्हणजे 8 टक्के उत्तरदात्यांनी या आंदोलनामूळे थोडा फायदा झाला असे मत व्यक्त केले.

यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, गोसेखुर्द धरणग्रस्तांनी जी आंदोलने केलीत त्या आंदोलानांचा बहुतांश लोकांना फायदा झाला आहे.

सारणी क. 23

गोसेखुर्द धरणग्रस्तांच्या आंदोलनामूळे धरणग्रस्तांच्या समस्या मार्गी
लागल्यात काय,
हे दर्शविणारी सारणी.

अ.क.	तपशिल	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	होय ब—याच प्रमाणात	284	94.7 %
2	होय, काही प्रमाणात	16	5.3 %
	एकूण	300	100 %

गोसेखुर्द धरणग्रस्तांच्या मोबदला, पुर्ववसन इत्यादी समस्या केवळ त्यांच्या आंदोलनामूळे भागी लागल्यात काय? हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला असता असे निदर्शनास आले की, एकूण 300 उत्तरदात्यांपैकी 284 म्हणजे 94.7 टक्के उत्तरदात्यांचे मते त्यांच्या सर्व समस्या केवळ धरणग्रस्तांच्या आंदोलनामूळे भागी लागल्या आहेत. तर 16 म्हणजे 5.3 टक्के उत्तरदात्यांच्या मते या आंदोलनामूळे काही प्रमाणात त्यांच्या समस्यांचे निवारण झाले आहे.

यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, गोसेखुर्द धरणग्रस्तांच्या समस्या भागी लावण्यात, त्या समस्यांचे निराकरण करण्यात गोसेखुर्द धरणग्रस्तांच्या विविध आंदोलनाची महत्वाची भूमिका होती. बहुतांश उत्तरदात्यांच्यामते केवळ त्यांच्या आंदोलनामूळे त्यांच्या समस्यां भागी लागल्या आहेत.

सारणी क. 24

गोसेखुर्द धरणामूळे उत्तरदाते विस्थापित झाले आहेत तेंव्हा त्यांच्याकडे बघण्याचा इतर लोकांचा किंवा नातेवाईकांचा दृष्टीकोण कसा आहे, हे दर्शविणारी सारणी.

अ.क्र.	तपशिल	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	सर्वसाधारण	292	97.3 %
2	फारसा चांगला नाही	8	2.7 %
	एकूण	300	100 %

धरणामूळे विस्थापित झालेल्या लोकांची जमीन, घर सर्वकाही धरणात गेले असल्याने आणि या सर्व लोकांना आपले मुळचे गांव सोडून दुस—या गावांत विस्थापित म्हणून रहावे लागत असल्याने यांच्याविषयी समाजातील इतर लोक व नातेवाईकांचा दृष्टीकोण फारसा चांगला असत नाही ही बाब लक्षात घेवून प्रस्तुत अध्ययनातील विस्थापितांच्या संदर्भात समाजातील इतर लोकांचा व नातेवाईकांचा दृष्टिकोण कसा आहे हे जाणून घेत असतांना असे निदर्शनास आले की, एकूण 300 उत्तरदात्यांपैकी 292 उत्तरदात्यांच्या मते त्यांच्याकडे इतरांचा व नातेवाईकांचा बघण्याचा दृष्टीकोण सर्वसाधारण स्वरूपाचा आहे. तर फक्त 8 म्हणजे 2.7 टक्के उत्तरदात्यांनी त्यांच्याकडे बघण्याचा इतरांचा व नातेवाईकांचा दृष्टिकोण फारसा चांगला नसल्याचे मत व्यक्त केले.

सारणी क. 25

विस्थापनामूळे उत्तरदात्यांच्या सामाजिक संबंधात काही फरक पडला आहे
काय,
हे दर्शविणारी सारणी.

अ.क.	तपशिल	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	होय ब—याच प्रमाणात फरक पडला	292	97.3 %
2	नाही, फारसा फरक पडला नाही	8	2.7 %
	एकुण	300	100 %

विस्थापनामूळे व्यक्तीचे कौटूंबिक, सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक जीवन पुर्णपणे विस्कळीत होते. परंपरागत चालत आलेल्या रुढी, प्रथा, परंपरा, सामाजिक संबंध यांच्यातही परिवर्तन होते. प्रस्तुत अध्ययनातील उत्तरदात्यांच्या सामाजिक संबंधात विस्थापनामूळे काही फरक पडला आहे काय? हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला असता असे निदर्शनास आले की, एकूण 300 उत्तरदात्यांपैकी 292 उत्तरदात्यांच्यामते विस्थापनामूळे त्यांच्या सामाजिक संबंधात ब—याच प्रमाणात फरक पडला असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 97.3 टक्के इतके आहे. तर केवळ 8 उत्तरदात्यांच्यामते विस्थापनामूळे त्यांच्या सामाजिक संबंधात फारसा फरक पडला नाही. त्यांचे शेकडा प्रमाण केवळ 2.7 टक्के इतके आहे.

यावरुन असा निष्कर्ष निघतो की, विस्थापनामूळे व्यक्तीच्या सामाजिक संबंधात बरेच बदल होतात. प्रस्तुत अध्ययनातील बहुतांश म्हणजे 97.3 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते विस्थापनामूळे त्यांच्या सामाजिक संबंधात बराच फरक पडला आहे.

सारणी क. 26

**विस्थापनामूळे उत्तरदात्यांच्या सामाजिक संबंधात कोणता फरक पडला आहे,
हे दर्शविणारी सारणी.**

अ.क्र.	तपशिल	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	नातेवाईकांशी पूर्वीसारखे चांगले संबंध राहीले नाही	128	42.7 %
2	पैशामूळे एका घराची दोन / तीन घरे झाली	96	32.0 %
3	कुटूंबाकडे आता जमीन नसल्यामूळे मुलाला विवाहासाठी कोणी मुलगी देत नाही	68	22.7 %
4	गैरलागू	8	2.7 %
	एकूण	300	100 %

प्रस्तुत अध्ययनातील 97.3 उत्तरदात्यांच्यामते विस्थापनामूळे त्यांच्या सामाजिक संबंधात फरक पडला आहे. सामाजिक संबंधातील हा फरक कोणता व कसा आहे याचा आढावा घेत असतांना असे निर्दर्शनास आले की, एकूण 300 उत्तरदात्यापैकी 128 उत्तरदात्यांच्यामते त्यांचे त्यांच्या नातेवाईकांशी पूर्वीसारखे चांगले संबंध राहीले नाही. यांचे शेकडा प्रमाण 42.7 टक्के इतके आहे. 96 उत्तरदात्यांच्यामते धरणात गेलेल्या जमीनीच्या मोबदल्यावरून कुटूंबात कलह निर्माण झाले आणि त्यामूळे एका कुटूंबाचे दोन किंवा तिन घरे झालीत. यांचे शेकडा प्रमाण 32.0 टक्के आहे. 68 उत्तरदात्यांच्यामते त्यांच्या कुटूंबाकडे आता जमीन राहीली नाही आणि जमीन नसल्यामूळे त्यांच्या मुलांना विवाहासाठी कोणीही मुलगी द्यायला तयार नाही. यांचे शेकडा प्रमाण 22.7 टक्के इतके आहे. तर केवळ 8 उत्तरदात्यांना हा प्रश्न लागू होत नाही. म्हणजेच 2.7 टक्के उत्तरदात्यांच्या सामाजिक संबंधात कोणताही फरक पडला नाही.

उपरोक्त विवेचनावरून असा निष्कर्ष निघतो की, विस्थापनामूळे विस्थापित व्यक्तीच्या सामाजिक संबंधात बरेच बदल होतात. प्रस्तुत अध्ययनातील बहुतांश म्हणजे 97.3 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते विस्थापनामूळे त्यांच्या सामाजिक संबंधात बराच फरक पडला आहे. यात लक्षात घेण्यासारखी बाब म्हणजे विस्थापनामूळे विवाहसंस्थेच्या संदर्भात महत्वपूर्ण बदल होवू लागले आहेत. विस्थापित झालेल्यांकडे

आता जमीन नसल्यामूळे या विस्थापीतांच्या मुलांना विवाहासाठी इतर लोक आपली मुलगी देण्यास तयार नाहीत. विस्थापनाचा मोबदला म्हणून मिळालेल्या पैशामूळे विस्थापीतांच्या कुटूंबात संघर्ष व कलह होवू लागले आहेत. याचा परिणाम म्हणून पुर्वीच्या संयुक्त कुटूंबाचे विभाजन होवून विस्थापीतांमध्ये आता विभक्त कुटूंब पद्धती मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात येवू लागली आहे. याच पैशामूळे बहीणी आपला हिस्सा मागण्यासाठी भावाच्या दारात उभ्या राहू लागल्या आहेत. अगदी हिस्स्यासाठी कोर्टापर्यंतही यांची प्रकरणे जावू लागली आहेत त्यामूळे बहीण भावाचे नाते आता संघर्षाचे झाले आहे. थोडक्यात, विस्थापनामूळे विस्थापीतांच्या सामाजिक संबंधात अमुलाग्र फरक पडला आहे.

सारणी क. 27

**विस्थापनामूळे उत्तरदात्यांच्या सामाजिक जीवनात कोणता फरक पडला आहे,
हे दर्शविणारी सारणी.**

अ. क्र.	तपशिल	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	जमीनीचा मोबदला मिळविण्यासाठी शासकीय कार्यालयाचे सारखे हेलपाटे मारावे लागतात.	8	2.7 %
2	धरणात जमीन गेल्याने आता काही कामधंदा उरला नाही	8	2.7 %
3	संपूर्ण जीवन अस्थिर झाले आहे.	128	42.7 %
4	घरात भांडणे वाढू लागली आहेत.	112	37.3 %
5	मुलांच्या शिक्षणाचा खेळखंडोबा झाला	44	14.7 %
	एकूण	300	100 %

विस्थापनामूळे प्रस्तुत अध्ययनातील उत्तरदात्यांच्या केवळ सामाजिक संबंधातच फरक पडला नाही तर त्यांच्या संपूर्ण जीवनावरच या विस्थापनाचा गंभीर परिणाम झाला आहे. विस्थापनामूळे त्यांच्या जीवनावर कोणता परिणाम पडला हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला असता असे निर्दर्शनास आले की, एकूण 300 उत्तरदात्यांपैकी 8 म्हणजे 2.7 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते धरणात गेलेल्या जमीनीचा मोबदला मिळविण्यासाठी त्यांना शासकीय कार्यालयाचे सारखे उंबरठे झिजवावे लागतात. 8

म्हणजे 2.7 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते धरणात त्यांची जमीन गेल्याने त्यांना आता कोणतेही काम उरले नाही. हे उत्तरदाते केवळ आपली शेती करीत होते. आपल्या शेतीत काम करण्यास त्यांना कोणतीही अप्रतिष्ठा वाटत नव्हती आता मात्र शेती नसल्याने त्यांना दुसरे काम करण्यात अप्रतिष्ठा वाटते म्हणून ते आता बेकार आहेत. 128 उत्तरदात्यांच्यामते विस्थापनामूळे त्यांचे संपूर्ण जीवन अस्थिर झालेले आहे. त्यांचे शेकडा प्रमाण 42.7 टक्के इतके आहे. 112 उत्तरदात्यांच्यामते विस्थापनामूळे जो मोबदला मिळाला त्यावरून त्यांच्या घरात भांडणे वाढू लागली आहेत. त्यांचे शेकडा प्रमाण 37.3 टक्के इतके आहे. तर 44 उत्तरदात्यांच्यामते विस्थापनामूळे त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाचा खेळखंडोबा झाला असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 14.7 टक्के इतके आहे.

उपरोक्त सारणीवरून असा निष्कर्ष निघतो की, विस्थापनामूळे प्रस्तुत अध्ययनातील सर्वच उत्तरदात्यांच्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक जीवनात अमुलाग्र फरक पडला. विस्थापनामूळे सर्वच विस्थापीतांचे जीवन अस्थिर, अनिश्चित व विस्कटलेले झाले आहे.

सारणी क. 28

देशाच्या विकासासाठी अशी धरणे व्हायला हवीत की नको याविषयी उत्तरदात्यांचे मत दर्शविणारी सारणी.

अ. क्र.	तपशिल	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	अशी धरणे व्हायला हवीत पण अगोदर विस्थापीतांचे पुर्नवसन व्हायला हवे.	158	52.7 %
2	लोकांना बेघर व बेरोजगार करून होणारा विकास काय कामाचा.	134	44.7 %
3	विकासासाठी धरणे आवश्यक आहेत त्यामूळे ती व्हायलाच हवीत	8	2.7 %
	एकुण	300	100 %

प्रस्तुत अध्ययनातील उत्तरदाते गोसेखुर्द धरणामूळे पूर्णपणे विस्थापीत झाले आहेत. त्यामूळे एकांदरीत अशा धरणाच्या संदर्भात त्यांचे मत नकारात्मकच असेल असे गृहित धरून त्यांना उपरोक्त प्रश्न विचारण्यात आला. या प्रश्नांच्या संदर्भात असे

निदर्शनास आले की, एकूण 300 उत्तरदात्यापैकी 158 म्हणजे 52.7 टक्के उत्तरदात्यांच्या मते अशी धरणे हवीत पण अगोदर विस्थापीतांचे योग्य पुर्नवसन होणे आवश्यक आहे. 8 म्हणजे 2.7 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते देशाच्या विकासासाठी धरणे आवश्यक आहेत त्यामूळे ती व्हायलाच हवीत असे स्पष्ट मत आहे. तर 134 म्हणजे 44.7 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते धरणामूळे लोक विस्थापीत होतात, त्यांची रोजी रोटी हिरावली जाते, त्यांना जगणे कठीण होते त्यामूळे लोकांना बेघर व बेरोजगार करून होणारा विकास काय कामाचा? असे त्यांचे स्पष्ट मत आहे.

यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, या अध्ययनातील जवळपास 55.4 टक्के विस्थापीतांचा धरणाला विरोध नाही. त्यांच्यामते देशाच्या विकासासाठी अशी धरणे व्हायलाच हवीत परंतू धरणाच्या अगोदर विस्थापीत लोकांचे पुर्नवसन योग्य पध्दतीने झाले पाहिजे असे त्यांचे स्पष्ट मत आहे.

सारणी क. 29

गोसेखुर्द धरणग्रस्तांच्या पूर्नवसन प्रक्रियेविषयी उत्तरदात्यांचे मत दर्शविणारी सारणी.

अ. क्र.	तपशिल	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	ही प्रकीया अतिशय संथगतीने सुरु आहे	158	52.7 %
2	धरणात गेलेल्या जमीनीचा योग्य मोबदला मिळाला नाही	134	44.7 %
3	या प्रक्रियेची अधिकारी व कर्मचा—यामूळे योग्य अंमलबजावणी झाली नाही किंवा होत नाही	8	2.7 %
	एकूण	300	100 %

प्रस्तुत अध्ययनातील उत्तरदाते गोसेखुर्द धरणामूळे पूर्णपणे विस्थापीत झाले आहेत. शासनाकडून या विस्थापीतांच्या पुर्नवसनाची प्रक्रिया सुरु आहे. या पुर्नवसन प्रक्रियेविषयी उत्तरदात्यांचे एकंदरीत काय मत आहे याचा आढावा घेत असता असे निदर्शनास आले की, एकूण 300 उत्तरदात्यापैकी 158 म्हणजे 52.7 टक्के उत्तरदात्यांच्या मते ही प्रकीया अतिशय संथगतीने सुरु आहे त्यामूळे विस्थापीतांच्या विविध अडचणीत भर पडत आहे. 134 म्हणजे 44.7 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते त्यांना

धरणात गेलेल्या त्यांच्या जमीनीचा योग्य मोबदला मिळाला नाही म्हणून ही प्रकीया सदोष आहे. तर 2.7 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते पुर्नवसन प्रक्रियेची अंमलबजावणी ज्या अधिकारी व कर्मचारी वर्गाच्या हातात आहे त्यांनी या प्रक्रियेची योग्य अंमलबजावणी केली नाही.या प्रक्रियेत भ्रष्टाचार, लेटलतीफी यामूळे ही प्रकीया दोषपूर्ण असल्याचे म्हटले आहे.

यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, या अध्ययनातील सर्वच उत्तरदात्यांच्या मते गोसेखुर्द धरणग्रस्तांच्या विस्थापनाची प्रक्रिया सदोष आहे. या प्रक्रियेत विस्थापीतांचे पुर्नवसन अतिशय संथगतीने सुरु आहे. ही प्रकीया नोकरशाहीच्या हातात असल्याने त्यात भ्रष्टाचाराला चांगलाच वाव मिळाला असल्याचे सर्वच उत्तरदात्यांना वाटते.

प्रकरण 4
निष्कर्ष व शिफारशी
(Conclusion and Recomandations)

‘भंडारा जिल्ह्यातील गोसेखुर्द धरणामूळे विस्थापित झालेल्या विस्थापित झालेल्या लोकांच्या सामाजिक व आर्थि समस्यांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन’ या लघू शोध प्रकल्पाच्या संदर्भात अध्ययनातील विस्थापितांच्या, विस्थापन प्रक्रियेच्या संदर्भात या अध्ययनात खालील निष्कर्ष प्राप्त झालेत.

1. प्रस्तुत अध्ययनात पुरुष उत्तरदात्यांचे शेकडा प्रमाण 60.70 टक्के तर महिला उत्तरदात्यांचे शेकडा प्रमाण 39.30 टक्के इतके आहे.
2. प्रस्तुत अध्ययनात 20 ते 30 या वयोगटातील उत्तरदात्यांचे शेकडा प्रमाण 19.3, 31 ते 40 या वयोगटातील 20 टक्के, 41 ते 50 या वयोगटात 35.3 टक्के, 51 ते 60 या वयोगटात 17.3 टक्के तर 61 वर्ष व त्यापेक्षा जास्त वय असलेल्या वयोगटात 8.0 टक्के उत्तरदात्यांचा समावेश आहे.
3. प्रस्तुत अध्ययनातील 10.7 टक्के उत्तरदाते अशिक्षित, प्राथमिक शिक्षण घेतलेले उत्तरदाते 30 टक्के, माध्यमिक शिक्षण घेतलेले 37.30 टक्के, उच्च माध्यमिक शिक्षण घेतलेले उत्तरदाते 2.7 टक्के, पदवी पर्यंत शिक्षण घेतलेले उत्तरदाते 14.7 टक्के तर पदव्यूत्तर पदवी घेतलेले उत्तरदाते 4.7 टक्के इतके आहे. एकांदरीत या अध्ययनातील फक्त 10.7 टक्के उत्तरदाते अशिक्षित आहेत तर 89.3 टक्के उत्तरदाते शिक्षित आहेत.
4. प्रस्तुत अध्ययनातील 94.7 टक्के उत्तरदात्यांचे विस्थापन झाले असून 5.3 टक्के उत्तरदात्यांच्या विस्थापनाची प्रक्रिया सुरु आहे.
5. गोसेखुर्द धरणामूळे विस्थापित झालेल्या 97.3 टक्के उत्तरदात्यांच्या कुटूंबाचे स्वरूप संयुक्त कुटूंब असे होते तर 2.7 टक्के उत्तरदात्यांच्या कुटूंबाचे स्वरूप विस्थापनापूर्वी विभक्त किंवा स्वतंत्र कूटूंब असे होते.
6. विस्थापनानंतर विभक्त कुटूंब अस्तित्वात आल्याचे बहुतांश म्हणजे 97.3 टक्के उत्तरदात्यांचे मत आहे. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, गोसेखुर्द धरणामूळे जे विस्थापन झाले आहे त्या विस्थापनामूळे कुटूंबाचे स्वरूपच बदलून गेले आहे. पूर्वी

जे कुटूंब संयुक्त होते त्या कुटूंबाचे विस्थापनामूळे विभाजन झाले आहे. अर्थात कुटूंबाच्या या विभाजनाला विस्थापनानंतर शासनाकडून मिळणा—या आर्थिक मदत, घरांसाठी जागा, अनुदान इत्यादींचा फायदा अधिकाधिक घेता यावा यासाठी सुध्दा एका कुटूंबाची अनेक कुटूंबे झाल्याचे निदर्शनास आले.

7. प्रस्तुत अध्ययनातील बहुतांश म्हणजे 89.3 टक्के उत्तरदाते विस्थापनापूर्वी शेती करीत होते. शेती हाच त्यांचा मुख्य व्यवसाय होता.
8. गोसेखुर्द धरणामूळे विस्थापित झालेल्या उत्तरदात्यांच्या मुळच्या व्यवसायात आमुलाग्र परिवर्तन झाले. विस्थापनानंतर 5.3 टक्के उत्तरदाते दुस—यांची शेती भाड्याने करतात, 69.3 टक्के उत्तरदाते मिळेल ती रोजमजूरी करीत आहेत, 14.7 टक्के उत्तरदाते जवळच्या शहरात विविध दुकानात नोकर म्हणून काम करीत आहेत, 5.3 टक्के उत्तरदाते फळे, भाजी विकणे यासारखे लहान व्यवसाय करीत आहेत तर 5.3 टक्के उत्तरदाते सध्या बेरोजगार आहेत.
9. प्रस्तुत अध्ययनातील उत्तरदात्यांचे विस्थापनापूर्वी मासिक उत्पन्न ब—यापैकी होते. 94.7 टक्के उत्तरदात्यांचे मासिक उत्पन्न विस्थापनापूर्वी 4501 रूपयापेक्षा जास्त होते. 44.7 टक्के उत्तरदात्यांचे वार्षिक उत्पन्न जवळपास 60 हजार तर 50 टक्के उत्तरदात्यांचे वार्षिक उत्पन्न 70 ते 80 हजार रूपये इतके होते.
10. विस्थापनामूळे प्रस्तुत अध्ययनातील उत्तरदात्यांचा मूळ पारंपारीक व्यवसाय हिरावल्या गेल्याने त्यांचे उत्पन्न खूपच कमी झाले आहे. विस्थापनापूर्वी वार्षिक 60—70 हजार रूपये कमविणारे लोक आता रोजमजूरीच्या कामातून 20 ते 25 हजार वार्षिक कमावित आहेत. तसेच लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे या उत्तरदात्यापैकी 20 टक्के उत्तरदात्यांचे आता कोणतेही उत्पन्न राहीलेले नाही.
11. प्रस्तुत अध्ययनातील 5.3 टक्के उत्तरदात्यांकडे विस्थापनापूर्वी एकही हेक्टर जमीन नव्हती, 44.7 टक्के उत्तरदात्यांकडे 1 ते 2 हेक्टर जमीन होती तर 50 टक्के उत्तरदात्यांकडे 3 ते 4 हेक्टर जमीन होती. म्हणजेच 94.7 टक्के उत्तरदात्यांकडे विस्थापनापूर्वी जमीन होती.
12. प्रस्तुत अध्ययनातील 94.7 टक्के उत्तरदात्यांची जमीन धरणात गेली आहे.

13. प्रस्तुत अध्ययनातील 68 टक्के उत्तरदात्यांना धरणात गेलेल्या त्यांच्या जमीनीचा संपूर्ण मोबदला मिळाला असून 26.7 टक्के उत्तरदात्यांना धरणात गेलेल्या त्यांच्या जमीनीचा मोबदला काही प्रमाणात मिळाला आहे.
14. प्रस्तुत अध्ययनातील सर्वच उत्तरदात्यांनी मिळालेल्या मोबदल्यातून दुसरी जमीन विकत घेतलेली नाही.
15. प्रस्तुत अध्ययनातील उत्तरदात्यांने मिळालेल्या मोबदल्यातून जमीन का विकत घेतली नाही या कारणांचा आढावा घेतला असता असे निर्दर्शनास आले की, 92 टक्के उत्तरदात्यांच्या मते मिळालेल्या मोबदल्यात एक एकरही जमीन घेणे शक्य नाही. 2.7 टक्के उत्तरदात्यांच्या मते ज्या गावात त्यांचे पूर्नवसन झाले आहे त्या गावात विकत घेण्यासाठी जमीनच उपलब्ध नाही.
16. प्रस्तुत अध्ययनातील सर्वच उत्तरदात्यांचे राहते घर गोसेखुर्द धरणाच्या बुडीत क्षेत्रात गेले आहे. 94.7 टक्के उत्तरदात्यांना राहत्या घरांचा मोबदला मिळाला आहे.
17. प्रस्तुत अध्ययनातील 61.3 टक्के उत्तरदाते आपले मुळचे गांव सोडून पुर्नवसन झालेल्या ठिकाणी रहावयास गेले आहेत तर 38.7 टक्के उत्तरदाते आपले मुळचे गांव सोडून पुर्नवसन झालेल्या ठिकाणी अजूनही रहावयास गेलेले नाही.
18. प्रस्तुत अध्ययनातील उत्तरदात्यांचे मते 55.3 टक्के उत्तरदात्यांच्या मते पुर्नवसीत गावात शाळा, रस्ते, पाणी, विज या सर्व सोयी आहेत तर 44.7 टक्के उत्तरदात्यांच्या मते पुर्नवसीत गावात या सोयी काही प्रमाणात आहेत.
19. प्रस्तुत अध्ययनातील 61.3 टक्के उत्तरदाते पुर्नवसीत गावात रहावयास गेलेले आहेत. तर 38.7 टक्के उत्तरदाते अजूनही पुर्नवसीत गावात रहावयास गेले नाही. याचे कारण विचारले असता असे निर्दर्शनास आले की, एकूण 116 उत्तरदात्यांपैकी 40 उत्तरदात्यांना त्यांच्या जुन्या ठिकाणावरून नवीन गावात जावेसे वाटत नाही तर 76 टक्के उत्तरदात्यांना त्यांचे मुळचे गांव सोडावेसे वाटत नाही म्हणून ते पुर्नवसीत गावात वास्तव्यास गेलेले नाहीत.
20. प्रस्तुत अध्ययनातील 94.7 टक्के उत्तरदात्यांचा गोसेखुर्द धरणग्रस्तांच्या आंदोलनात सहभाग होता. 92 टक्के उत्तरदात्यांनी या आंदोलनामूळे आम्हाला

बराच फायदा झाला असे मत व्यक्त केले. तसेच 94.7 टक्के उत्तरदात्यांचे मते त्यांच्या सर्व समस्या केवळ धरणग्रस्तांच्या आंदोलनामूळे च मार्गी लागल्या आहेत. याचाच अर्थ गोसेखुर्द धरणग्रस्तांच्या समस्या मार्गी लावण्यात, त्या समस्यांचे निराकरण करण्यात गोसेखुर्द धरणग्रस्तांच्या विविध आंदोलनाची महत्वाची भूमिका होती. बहुतांश उत्तरदात्यांच्यामते केवळ त्यांच्या आंदोलनामूळे च त्यांच्या समस्यां मार्गी लागल्या आहेत.

21. धरणामूळे विस्थापित झालेल्या लोकांची जमीन, घर सर्वकाही धरणात गेले असल्याने आणि या सर्व लोकांना आपले मुळचे गांव सोडून दुस-या गावांत विस्थापित म्हणून रहावे लागत असल्याने यांच्याविषयी समाजातील इतर लोक व नातेवाईकांचा दृष्टीकोण फारसा चांगला असत नाही. प्रस्तुत अध्ययनातील 97.3 टक्के उत्तरदात्यांच्या मते त्यांच्याकडे इतरांचा व नातेवाईकांचा बघण्याचा दृष्टीकोण सर्वसाधारण स्वरूपाचा आहे.
22. विस्थापनामूळे व्यक्तीचे कौटूंबिक, सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक जीवन पुर्णपणे विस्कळीत होते. प्रस्तुत अध्ययनातील 97.3 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते विस्थापनामूळे त्यांच्या सामाजिक संबंधात ब-याच प्रमाणात फरक पडला आहे. प्रस्तुत अध्ययनातील 42.7 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते त्यांचे त्यांच्या नातेवाईकांशी पूर्वीसारखे चांगले संबंध राहीले नाही. 32.3 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते धरणात गेलेल्या जमीनीच्या मोबदल्यावरून कुटूंबात कलह निर्माण झाले आणि त्यामूळे एका कुटूंबाचे दोन किंवा तिन घरे झालीत. 22.7 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते त्यांच्या कुटूंबाकडे आता जमीन राहीली नाही आणि जमीन नसल्यामूळे त्यांच्या मुलांना विवाहासाठी कोणीही मुलगी द्यायला तयार नाही. प्रस्तुत अध्ययनातील बहुतांश म्हणजे 97.3 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते विस्थापनामूळे त्यांच्या सामाजिक संबंधात बराच फरक पडला आहे. यात लक्षात घेण्यासारखी बाब म्हणजे विस्थापनामूळे विवाहसंस्थेच्या संदर्भात महत्वपूर्ण बदल होवू लागले आहेत. विस्थापित झालेल्यांकडे आता जमीन नसल्यामूळे या विस्थापितांच्या मुलांना विवाहासाठी इतर लोक आपली मुलगी देण्यास तयार नाहीत. विस्थापनाचा मोबदला म्हणून मिळालेल्या पैशामूळे विस्थापितांच्या कुटूंबात संघर्ष व कलह होवू लागले आहेत.

याचा परिणाम म्हणून पुर्वीच्या संयुक्त कुटूंबाचे विभाजन होवून विस्थापीतांमध्ये आता विभक्त कुटूंब पद्धती मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात येवू लागली आहे. याच पैशामूळे बहीणी आपला हिस्सा मागण्यासाठी भावाच्या दारात उभ्या राहू लागल्या आहेत. अगदी हिस्स्यासाठी कोर्टार्पर्यंतही यांची प्रकरणे जावू लागली आहेत त्यामूळे बहीण भावाचे नाते आता संघर्षाचे झाले आहे. थोडक्यात, विस्थापनामूळे विस्थापीतांच्या सामाजिक संबंधात अमुलाग्र फरक पडला आहे.

23. विस्थापनामूळे प्रस्तुत अध्ययनातील उत्तरदात्यांच्या केवळ सामाजिक संबंधातच फरक पडला नाही तर त्यांच्या संपूर्ण जीवनावरच या विस्थापनाचा गंभीर परिणाम झाला आहे. 2.7 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते धरणात गेलेल्या जमीनीचा मोबदला मिळविण्यासाठी त्यांना शासकीय कार्यालयाचे सारखे उंबरठे झिजवावे लागतात. 2.7 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते धरणात त्यांची जमीन गेल्याने त्यांना आता कोणतेही काम उरले नाही. हे उत्तरदाते केवळ आपली शेती करीत होते. आपल्या शेतीत काम करण्यास त्यांना कोणतीही अप्रतिष्ठा वाटत नव्हती आता मात्र शेती नसल्याने त्यांना दुसरे काम करण्यात अप्रतिष्ठा वाटते म्हणून ते आता बेकार आहेत. 42.7 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते विस्थापनामूळे त्यांचे संपूर्ण जीवन अस्थिर झालेले आहे. 37.3 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते विस्थापनामूळे जो मोबदला मिळाला त्यावरुन त्यांच्या घरात भांडणे वाढू लागली आहेत. तर 14.7 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते विस्थापनामूळे त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाचा खेळखंडोबा झाला आहे. थोडक्यात, विस्थापनामूळे प्रस्तुत अध्ययनातील सर्वच उत्तरदात्यांच्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक जीवनात अमुलाग्र फरक पडला. विस्थापनामूळे सर्वच विस्थापीतांचे जीवन अस्थिर, अनिश्चित व विस्कटलेले झाले आहे.
24. प्रस्तुत अध्ययनातील 52.7 टक्के उत्तरदात्यांच्या मते अशी धरणे हवीत पण अगोदर विस्थापीतांचे योग्य पूर्ववसन होणे आवश्यक आहे. 2.7 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते देशाच्या विकासासाठी धरणे आवश्यक आहेत त्यामूळे ती व्हायलाच हवीत असे स्पष्ट मत आहे. तर 44.7 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते धरणामूळे लोक विस्थापीत होतात, त्यांची रोजी रोटी हिरावली जाते, त्यांना जगणे कठीण होते त्यामूळे लोकांना बेघर व बेरोजगार करून होणारा विकास काय

- कामाचा? असे त्यांचे स्पष्ट मत आहे. थोडक्यात, या अध्ययनातील जवळपास 55.4 टक्के विस्थापीतांचा धरणाला विरोध नाही. त्यांच्यामते देशाच्या विकासासाठी अशी धरणे व्हायलाच हवीत परंतु धरणाच्या अगोदर विस्थापीत लोकांचे पुर्नवसन योग्य पद्धतीने झाले पाहिजे असे त्यांचे स्पष्ट मत आहे.
25. प्रस्तुत अध्ययनातील 52.7 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते गोसेखुर्द धरणग्रस्तांच्या पुर्नवसनाची प्रक्रिया अतिशय संथगतीने सुरु आहे त्यामूळे विस्थापीतांच्या विविध अडचणीत भर पडत आहे. 44.7 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते त्यांना धरणात गेलेल्या त्यांच्या जमीनीचा योग्य मोबदला मिळाला नाही म्हणून ही प्रक्रीया सदोष आहे. तर 2.7 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते पुर्नवसन प्रक्रियेची अंमलबजावणी ज्या अधिकारी व कर्मचारी वर्गाच्या हातात आहे त्यांनी या प्रक्रियेची योग्य अंमलबजावणी केली नाही. या प्रक्रियेत भ्रष्टाचार, लेटलतीफी यामूळे ही प्रक्रीया दोषपूर्ण असल्याचे म्हटले आहे. थोडक्यात, या अध्ययनातील सर्वच उत्तरदात्यांच्या मते गोसेखुर्द धरणग्रस्तांच्या विस्थापनाची प्रक्रिया सदोष आहे. या प्रक्रियेत विस्थापीतांचे पुर्नवसन अतिशय संथगतीने सुरु आहे. ही प्रक्रीया नोकरशाहीच्या हातात असल्याने त्यात भ्रष्टाचाराला चांगलाच वाव मिळाला असल्याचे सर्वच उत्तरदात्यांना वाटते.
-

**प्रकरण ५
परिशिष्टे
(Appindices)**

संदर्भग्रंथ सूची (BIBLIOGRAPHY)

1. आगलावे डॉ. प्रदीप, 'समाजशास्त्रीय संकल्पना', साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 1996.
2. आगलावे डॉ. प्रदीप, 'समाजशास्त्रीय संकल्पना आणि सिधांत', साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 1999.
3. आगलावे डॉ. प्रदीप, 'सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र', विद्या प्रकाशन, नागपूर, 2000.
4. आगलावे डॉ. प्रदीप, 'भारतीय समाज संरचना आणि समस्या', साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2009.
5. आहुजा राम, 'भारतीय सामाजिक व्यवस्था', रावत पब्लिकेशन, दिल्ली, 1999.
6. आर्य सत्यप्रकाश, 'सामाजिक शोध व सांख्यिकी', रंजन प्रकाशन गृह, न्यू दिल्ली, 1983.
7. बाजपेई एस. आर., 'सामाजिक अनुसंधान तथा सर्वेक्षण', किताब घर, कानपूर, 1984.
8. बाटोमोर टी. बी., 'समाजशास्त्र: समस्याओं एवं साहित्य की संदर्शिका', सामाजिक विज्ञान केंद्र, जयपूर, 1968.
9. कुलकर्णी पी. के., 'भारतीय सामाजिक व्यवस्था', परिमल प्रकाशन, औरंगाबाद, 1987.
10. खडसे भा. की., 'भारतीय समाज आणि सामाजिक समस्या', हिमालया पब्लीशिंग हाउस, नागपूर, 2004.
11. बोधनकर / अलोणी, 'सामाजिक संशोधन पद्धती', साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 1999.

12. भांडारकर पु. ल., 'सामाजिक संशोधन पद्धती, दहासन प्रकाशन, नागपूर, 1976.
13. जैन जे. डी., 'आधुनिक भारतमे सामाजिक परिवर्तन', एस. चांद कंपनी, न्यू दिल्ली, 1977.
14. रावत हरीकृष्ण, 'उच्चस्तर समाजशास्त्र विश्वकोश', रावत पब्लिकेशन, दिल्ली, 2006.
15. विद्याभूषण / सचदेव, 'समाजशास्त्र के सिधांत', किताब महल, इलाहाबाद, 1993.
16. मुखर्जी रविंद्रनाथ, 'समाजशास्त्र के सिंधांतो की रूपरेखा', रंजन प्रकाशन गृह, दिल्ली, 1982.
17. Bhatt & Bhargava, '*Land and people, of Indian states and union territories*', Kalpaz Publications, Delhi, 2005.
18. *Encyclopaedia Britannica*, INC., William Benton, Publisher, Chicago, 1969.
19. Jose Marickan & George, '*Development Induced Displacement*', ISB, Bangalore, 2003.
20. Saravanavel P., '*Research Methodology*', Kitab Mahal, Allahbad, 1987.
21. Satyanarayana G., '*Development: Displacement and Rehabilitation*', Rawat Publication, Delhi, 1999.
22. Tony Lawson, '*Complete A-Z Sociology handbook*', Greengate publishing Service, Tonbridge, kent, 2003.
23. Young P.V., '*Scientific Social Surveys and Research*', Prentic Hall of India Pvt. Ltd., New Delhi, 1973.

Research Papers:-

- 1 Alexander, K., R.R. Prasad, and M. P. Jahagirdar, '*Tribals, Rehabilitation, and Development*'. Jaipur, India: Rawat Publications, 1991.
- 2 Alvares, Claude, and Ramesh Billaney, 1987. *Damming the Narmada: The Politics behind the Destruction*. The Ecologist, 17(2/3): 62-74, 1987.

- 3 Asthana, Shobha, and Shri Prabhat Parashar, 1992. *Public Participation in the Resettlement & Rehabilitation Programme of Sardar Sarovar Project*. Florianopolis, Brazil: International Workshop on Involuntary Resettlement, 1992.
- 4 Bhagat, Dr. Rahul, *Displacement and Rehabilitation in the reference of Gosikhurd Dam in Bhandara Districts.*, Published in Seminar Volume of U. G. C. sponsored National Seminar on Special Economic Zones In Rural India, Dated on 29th January 2010, Organised by Department of Sociology and Political Science, Govindrao Warjukar Arts and Commerce College, Nagbhid, Dist. Chandrapur, page no. 20 and 21.
- 5 Chandran, T. R. Satish, and Aloysius Fernandes, 1990. *Workshop on Rehabilitation of Persons Displaced by Development Projects*. Bangalore, India: Institute for Social and Economic Change, 1990
- 6 Dhagamwar, Vasuda, 1989. Rehabilitation: Policy and Institutional Changes Required. In Walter Fernandes and Ganguly Thukral (eds.), *Development, Displacement and Rehabilitation: Issues for a National Debate*. New Delhi, India: Indian Social Institute, 1989.
- 7 E.G. Thukral (ed.) *Big Dams Displaced People: Rivers of Sorrow, Rivers of Change*. Sage Publications, New Delhi.
- 8 Fiang, Tian, and Lin Fatang. *Population Resettlement and Economic Development in the Three Gorges Project*. *Chinese Geography and the Environment*, 1 (4), 1988: 90-100.
- 9 Fernandes, Walter and E. G. Thukral, 1989. *Development, Displacement, and Rehabilitation: Issues for a National Debate*. New Delhi, India: Indian Social Institute, 1989.
- 10 Hemadri, R. 1999. "Indian Experience on Displacement, Resettlement, and Development: People's Perspectives". Annexure to WCD Submission on Dams, Displacement, Policy and Law in India.
- 11 Jhaveri, Jharana and Anurag Singh, 1997. *Kaise Jeebo Re*, documentary film on displacement in Narmada Valley. Jan Madhyam, New Delhi.

- 12 Misra, Swati. 1995. "Development, Displacement and Rehabilitation: with specific reference to Big Dams in India". CSSS, SSS, JNU.
- 13 Pokharel, Jagadish C, 1993. *Unresolved Conflicts and Missed Justice: Prospects and Limitations of Mediated Conflict Resolutions in Involuntary Displacement in Developing Countries. Development Induced Displacement: Approaches to Resettlement in Asia. Hari Mohan Mathur (Ed.). (In Press), 1993.*
- 14 Ranade, V. M, 1992. *Reservoirs and Environment. India: Government of Maharashtra, 1992.*
- 15 Singh, Mridula and assoc., 1992. *Displacement by Sardar Sacrovar and Theri: A Comparative Study of Two Dams, Delhi, MARG.*
- 16 Singh, Mridula and assoc., 1992. *Displacement by Sardar Sacrovar and Theri: A Comparative Study of Two Dams, Delhi, MARG.*

Newspapers and Magazines:-

1. दैनिक लोकमत, नागपूर.
 2. दैनिक सकाळ, नागपूर.
 3. दैनिक देशोन्नती, नागपूर
 4. दैनिक लोकसत्ता, नागपूर.
 5. दैनिक पुण्यनगरी, नागपूर.
-

‘भंडारा जिल्ह्यातील गोसीखुर्द धरणामूळे विस्थापित होत असलेल्या विस्थापितांच्या सामाजिक, आणि आर्थिक समस्यांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन.’

मुलाखत अनुसूची

1. उत्तरदात्यांचे लिंग

1. पुरुष 2. स्त्री

2. उत्तरदात्यांचा वयोगट

1. 20 ते 30 वर्ष 2. 31 ते 40 वर्ष 3. 41 ते 50 वर्ष
4. 51 ते 60 वर्ष 5. 61 वर्ष व त्यापेक्षा जास्त.

3. उत्तरदात्यांची शैक्षणिक पात्रता

1. प्राथमिक 2. माध्यमिक 3. उच्च माध्यमिक
4. पदवी 5. पदव्यूत्तर

4. गोसखुर्द धरणामूळे आपले विस्थापन झाले आहे काय.?

1. होय 2. नाही 3. विस्थापनाची प्रक्रिया सुरु आहे.

5. विस्थापनापूर्वी आपल्या कुटूंबाचे स्वरूप कोणते होते.?

1. संयुक्त 2. विभक्त 3. स्वतंत्र

6. विस्थापना नंतर आपले कुटूंब विभक्त झाले काय.?

1. होय 2. नाही

7. धरणामूळे विस्थापित होण्यापूर्वी आपला मुख्य व्यवसाय कोणता होता?

- 1) शेती 2) व्यापार 3) नोकरी
4) स्वतंत्र उदयोग 5) मजुरी

8. विस्थापित झाल्यानंतर आता आपण कोणता व्यवसाय करता.?

1. शेती 2. दुस—याची शेती भाड्याने करतो 3. रोजमजूरी
4. शहरात नोकर म्हणून 5. लहान व्यापार
6. बेरोजगार आहे. 7. गैरलागू

9. विस्थापित होण्यापूर्वी आपल्या कुटूंबाचे मासिक उत्पन्न किती होते.?

- 1) 1500 ते 2500 2) 2501 ते 3500 3) 3501 ते 4500
4) 4501 ते 5500 5) 5501 व त्यापेक्षा जास्त 6. गैरलागू

10. विस्थापित झाल्यानंतर आता आपल्या कुटूंबाचे मासिक उत्पन्न किती आहे.?

- 1) 1500 ते 2500 2) 2501 ते 3500 3) 3501 ते 4500
4) 4501 ते 5500 5) 5501 व त्यापेक्षा जास्त 6. काहीही नाही.
7. गैरलागू

11. आपल्याकडे किती एकर शेती होती / आहे.?

- 0) एकही एकर नाही 1) 1 ते 2 एकर 2) 3 ते 4 एकर
3) 5 एकर पेक्षा जास्त

12. या जमिनीपैकी किती शेती धरणात गेली आहे.?

1. पूर्ण 2. अर्धी 3. थोडी 4. गैरलागू

13. धरणासाठी अधिग्रहित केलेल्या जमीनीचा मोबदला मिळाला काय.?

- 1) होय 2) नाही 3) काही प्रमाणात मिळाला 4) गैरलागू

14. या मोबदल्यातून दुसरी शेती घेतली काय.?

1. होय 2. नाही

15. शेती घेतली नसल्यास का घेतली नाही.?

1. जितका मोबदला मिळाला तेवढया पैशात दुसरी शेती विकत घेणे शक्य झाले नाही.
2. मोबदला मिळाल्या नंतर सर्व भावा-बहिणीच्या वाटयाला फारच थोडी रक्कम आली.
3. ज्या गावात पूर्ववसन झाले तेथे शेती विकत मिळाली नाही.

16. धरणामध्ये आपले राहते घर गेले आहे काय.?

1. होय 2. नाही.

17. धरणात गेलेल्या या घराचा पूर्ण मोबदला मिळाला आहे काय.?

1. होय 2. नाही 3. थोडा मिळाला थोडा बाकी आहे.

- 18.** तुम्ही तुमचे मुळ गांव सोडून पूर्ववसन झालेल्या ठिकाणी राहावयास गेले काय.?
1. होय 2. नाही
- 19.** पूर्ववसन झालेल्या ठिकाणी शाळा, विद्युत, रस्ते, पाणी या सर्व सोयी आहेत काय.?
1. होय 2. नाही
- 20.** या सर्व सोयी असतांनाही आपण तेथे वास्तव्यास का गेले नाही.?
1. येथुन जावेसे वाटत नाही
2. पूर्ववसीत गावात जावून काय करायचे
3. पूर्ववसीत गावात घर तयार करण्यासाठी आता पैसा उरला नाही.
4. मूळचे गांव सोडावेसे वाटत नाही.
5. जोपर्यंत घराचा व जमीनीचा पूर्ण मोबदला मिळत नाही तोपर्यंत जाणार नाही.
- 21.** गोसेखुर्द धरणग्रस्तांच्या आंदोलनात आपला सहभाग होता काय.?
1. होय 2. नाही
- 22.** गोसेखुर्द धरणग्रस्तांच्या आंदोलनामूळे आपल्याला मदत मिळण्यात काही फायदा झाला काय.?
1. होय, ब—याच प्रमाणात झाला 2. थोड्या प्रमाणात झाला. 3. नाही
- 23.** गोसेखुर्द धरणग्रस्तांच्या आंदोलनामूळे धरणग्रस्तांच्या समस्या मार्गी लागल्यात काय.?
1. होय 2. नाही. 3. काही प्रमाणात
- 24.** आपण विस्थापित झाले असल्यांने इतर गावांतील लोकांचा / नातेवाईकांचा तुमच्याकडे बघण्याचा दृष्टिकोण कसा आहे. ?
1. अतिशय चांगला 2. चांगला 3. सर्वसाधारण 4. वाईट
- 25.** विस्थापनामूळे तुमच्या सामाजिक संबंधात काही फरक पडला काय.?

1. होय
2. नाही.
3. सांगता येत नाही.

26. फरक पडला असल्यास काय फरक पडला?

1. नातेवाईकांशी पूर्वीसारखे चांगले संबंध राहीले नाही.
2. बहिणींनी हिस्सा मागीतला त्यामूळे बहिणभावाच्या संबंधात वितुष्ट आले.
3. पैशामुळे एका घरांची दोन / तीन घरे झाली.
4. मोबदल्याच्या वाटपावरून भावभावात भांडणे होवू लागलीत.
5. पैशामुळे अधिकच्या वाईट सवयी जडल्या.
6. पैशा मुबलक मिळाल्यामूळे चैन व ऐशआराम वाढला.
7. कुटूंबाकडे आता जमीन नसल्याने मुलाला विवाहासाठी मुली मिळेनात.
8. गैरलागू

27. आपण विस्थापित झालात / होणार आहात यामूळे तुमच्या जिवनात काय फरक पडला.

1. विस्थापित झाल्यामूळे संपूर्ण जीवन अधांतरीत झाले.
2. जमीनीचा मोबदला मिळविण्यासाठी सारखे हेलपाटे मारावे लागतात त्यामूळे इतर काम होत नाही.
3. धरणात जमीन गेल्याने आता काही कामधंदा उरला नाही.
4. वाईट सवयी लागल्यात.
5. संपूर्ण जीवन अस्थिर झाले.
6. घरात भांडणे वाढू लागली.
7. मुलांच्या शिक्षणाचा खेळखंडोबा झाला.
8. गैरलागू

28. देशाच्या विकासासाठी अशाप्रकारची धरणे व्हायला हवीत की नको?

1. व्हायला हवीत परंतू अगोदर विस्थापीतांचे पूर्ववसन योग्य पद्धतीने झाले पाहीजे.
2. लोकांना बेघर व बेकाम करून होणारा विकास काय कामाचा.
3. धरणे व्हावीत पण विस्थापन नको.
4. विकासासाठी धरणे आवश्यक आहेत त्यामूळे ती व्हायलाच पाहीजेत.

29. गोसेखुर्द धरणग्रस्तांच्या पूर्नवसन प्रक्रियेविषयी एकंदरीत आपले मत काय?

1. ही प्रक्रीया अत्यंत संथ गतीने सुरु आहे.
 2. ही प्रक्रिया दोषपूर्ण आहे.
 3. धरणात गेलेल्या जमीनीचा योग्य मोबदला मिळाला नाही.
 4. ही प्रक्रिया योग्य पद्धतीनेच सुरु आहे.
 5. या प्रक्रियेची अधिकारी व कर्मचा—यांमूळे योग्य अंमलबजावणी होत नाही.
 6. ही प्रक्रीया योग्य प्रकारे व लवकर पार पाडली जावी असे शासनालाच वाटत नाही.
 7. शासन विस्थापितांकडे दुर्लक्ष करते आहे.
-

Rs.1200 crore rehabilitation package for Gosikhurd Project affected

Relief at last for people displaced by 25 year old dam

Marking a culmination of 17 years of struggle by Gosikhurd Prakalpgrast Sangharsh Samiti, the Chief Minister of Maharashtra announced a relief package of Rs.1200 crore in May for those affected by the Gosikhurd dam, Maharashtra's largest irrigation project in Bhandara district near Nagpur.

The 25 year old incomplete project has been ridden with complaints of large-scale contractor corruption, stalled environmental clearances, financial mismanagement and utter negligence of the almost 1 lakh population affected by construction of the dam. Initially approved at a cost of Rs.372 crore in 1982, the estimated project cost has escalated to Rs.13,000 crores over the years with Rs.6000 crores having been spent so far. Despite being accorded national project status in 2008, the dam has managed to irrigate only 34,000 hectares as opposed to the projected 2.5 lakh hectares of land across three water-starved districts of Bhandara, Chandrapur and Nagpur.

As per the declared package, Rs.2 lakh per hectare would be given to 25,246 land owners and 3,363 landless labourers. Those who are eligible for State Government jobs would be given an additional Rs 2.90 lakh each as compensation. Project affected persons will also receive additional funds for building houses and cattle sheds that were inundated by the dam reservoir.

The ambitious project, when announced, was welcomed by local people who were ready to sacrifice their land and homes for the betterment of drought-prone Vidarbha region that severely lacks irrigation infrastructure. However, mired in corruption and inordinately delayed by want of any political will, Gosikhurd dam failed to provide any respite to a region infamous for farmer suicides. Gosikhurd Prakalpgrast Sangharsh samiti's struggle was initiated against this very injustice, raising and politicising the issue of corruption while pro-actively fighting for the rights of the affected population. The sangathan has pioneered innovative forms of dissent in the region to highlight often ignored aspects of displacement such as resources for cattle rearing, grazing and cremation.

Foreseeing the long-term effects of large unviable dams, diversion of water for industrial and real-estate purposes and lack of any sustainable vision for water management, SRUTI fellow Vilas Bhongare has also initiated the Dr. Babasaheb Jal Sansadhan Parishad in 2012. The collective was envisioned as a council on holistic and sustainable water resource development with the community as stake holders.

Table N°4: Recent official estimate of affected villages
Concerned District Fully affected villages Partially affected
villages

TOTAL

Nagpur District 51 34 85
 Bhandara District 34 70 104
 Chandrapur District 8 3 11
TOTAL 93 107 200

Source: Vidarbha Irrigation Development Corporation, Nagpur, Gosikhurd Project Circle,
Governor Note, 4/3/2005.

गोसे खुर्द प्रकल्पामुळे विस्थापित झालेल्या लोकांची पुर्नवसन स्थिती.

गोसे खुर्द प्रकल्पामुळे विस्थापित झालेल्या लोकांची पुर्नवसन स्थिती.											
भंडारा जिल्हा - टप्पा 1.											
अ. क्र.	वार्षीत गावठाण	कुटूंब संख्या	लोकसंख्या	मुळ गावातील घराच्या संपादनाची स्थिती	अदा केलेली रक्कम लाख रुपयामध्ये	पर्यायी गावठाण	भूखंड वाटप स्थिती	नागरी सुविधा कामाची सद्यस्थिती	नागरी सुविधावर झालेला खर्च	प्रकल्पवार्धीत कुटूंबाची स्थानांतरणाची सद्यस्थिती	शेरा
1	मेंढा	129	651	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	57.58	गोसी बु.	झाले आहे	कामे पूर्ण	135.72	129	0 पूर्ण स्थलांतरीत
2	पेढरी	91	291	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	54.01	सोनेगांव	झाले आहे	कामे पूर्ण	95.35	91	0 पूर्ण स्थलांतरीत
2	मालची	122	576	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	159.96	कोंडा	झाले आहे	कामे पूर्ण	120.04	122	0 पूर्ण स्थलांतरीत
	एकूण	342	1518		271.55				351.11	342	0

गोसे खुर्द प्रकल्पामुळे विस्थापित झालेल्या लोकांची पुनर्वसन स्थिती.

भंडारा जिल्हा - टप्पा 2.

अ. क्र.	बाधीत गावठाण	कुटूंब संख्या	लोकसंख्या	मुळ गावातील घराच्या संपादनाची स्थिती	अदा केलेली रक्कम लाख रुपयामध्ये	पर्यायी गावठाण	भूखंड वाटप स्थिती	नागरी सुविधा कामाची सद्यस्थिती	नागरी सुविधावर झालेला खर्च	प्रकल्पबाबीत कुटूंबाची स्थानांतरणाची सद्यस्थिती	शेरा	
										स्थलांतरीत कुटूंबसंख्या		
1	मकरधोकडा	87	370	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	84.25	मानेगांव 1	झाले आहे	कामे पूर्ण	85.03	87	0	पूर्ण स्थंलातरीत
2	सिरसधाट	109	469	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	129.56	सालेबर्डी	झाले आहे	कामे पूर्ण	93.92	109	0	पूर्ण स्थलांतरीत
3	संगम	156	965	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	147.04	मुजवी	झाले आहे	कामे पूर्ण	142.25	146	10	..
4	जामगांव	173	775	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	89.65	बोरगांव खुर्द	झाले आहे	कामे पूर्ण	173.73	181	8	..
5	वळद	228	892	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	243.31	बोरगांव खुर्द	झाले आहे	कामे पूर्ण	194.31	89	139	..
6	सावरगांव	239	911	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	256.73	अडयाळ	वा.प्रलंबीत	कामेसुरुनाही	97.10	239	0	स्वेच्छा पुनर्वसन
7	अर्जुनी	104	570	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	126.95	गिरोला	झाले आहे	कामे पूर्ण	59.18	95	9	..
8	पिपरी	447	2468	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	462.22	शहापुर 1	झाले आहे	कामे पूर्ण	301.32	195	252	..
9	सौंदड	180	1018	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	206.99	चकारा	झाले आहे	कामे पूर्ण	121.99	3	177	..
10	खापरी सौ	46	308	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	33.68	चकारा	झाले आहे	कामे पूर्ण	121.98	7	39	..
11	इटांव	179	1054	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	131.76	पाघोरा 2	झाले आहे	कामे पूर्ण	152.74	97	82	..
12	जाख	66	322	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	83.71	गिरोला	झाले आहे	कामे पूर्ण	57.38	56	10	..
13	खोलापूर	36	127	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	24.42	गिरोला	झाले आहे	कामे पूर्ण	55.60	36	0	पूर्ण स्थंलातरीत
14	बोरगांव बु	262	824	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	214.82	मानेगांव 2	झाले आहे	कामे पूर्ण	261.39	252	10	..
15	महालगांव	41	217	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	56.76	आमगांव	झाले आहे	कामे पूर्ण	188.88	14	27	..
16	मौदी	103	506	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	77.68	पहेला	झाले आहे	कामे पूर्ण	132.99	31	72	..
17	चिचखेडा	173	751	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	146.62	कोसमावोडी	झाले आहे	कामे पूर्ण	158.46	61	112	..
18	वेरोडी	114	455	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	120.00	नेरोडी	प्रलंबित	कामे पूर्ण	160.47	72	42	..
19	पाथरी	438	1493	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	283.77	चिचाळ	वाटप अपूर्ण	कामे अपूर्ण	291.10	20	418	प्रकल्पग्रस्तांच्या विरोधामूळे चिचाळ येथील नागरी सुविधांची कामे अपूर्ण
	एकूण	3181	14495		2929.92				2779.81	1734	1447	

गोसे खुर्द प्रकल्पामुळे विस्थापित झालेल्या लोकांची पुर्नवसन स्थिती.											
भंडारा जिल्हा - टप्पा 3.											
अ. क्र.	बाधीत गावठाण	कुटूंब संख्या	लोकसंख्या	मुळ गावातील घराच्या संपादनाची स्थिती	अदा केलेली रक्कम लाख रुपयामध्ये	पर्यायी गावठाण	भूखंड वाटप स्थिती	नागरी सुविधा कामाची सद्यस्थिती	नागरी सुविधावर झालेला खर्च	प्रकल्पबाधीत कुटूंबाची स्थानांतरणाची सद्यस्थिती	शेरा
										स्थलांतरीत कुटूंबसंख्या	
1	पांधी	5	5	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	1.78	शहापूर 2	प्रलंबित	सुरुहोणेआहे	23.50	5	0
2	करचेडा	57	198	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	60.62	भिलेवाडा	प्रलंबित	कामेसुरुनाही	25.00	0	57 ..
3	जुनी टाकळी	84	446	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	186.81	लावेश्वर	प्रलंबित	कामे पूर्ण	153.32	93	9 पूर्ण स्थलांतरीत
4	टेकेपार	393	1420	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	244.06	झावाडा	प्रलंबित	कामे पूर्ण	256.48	77	316 ..
5	सालेवडी	229	850	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	446.26	शहापूर 2	झाले आहे	सुरुहोणेआहे	23.50	0	229 ..
6	सुरेवाडा	523	2565	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	740.62	माटोरा	वाटप पूर्ण	कामे पूर्ण	535.76	50	473 ..
7	पिंडकेपार	222	550	प्रारूप निवाड्यासाठी	150.41	बेला	प्रलंबित	सुरुहोणेआहे	47.00	0	222 ..
8	परसोडी	185	694	प्रारूप निवाड्यासाठी	321.80	कोटलापार	झाले आहे	कामे पूर्ण	182.89	77	108 ..
9	खैरी	174	972	कलम 4 साठी	145.47	अशोक नगर	प्रलंबित	कामे पूर्ण	338.62	0	174 ..
10	नेरला	840	3990	प्राथमिक अवस्थेत	0.00	डोंगरगांव	वाटप पूर्ण	सुरुहोणेआहे	58.77	0	840 ..
11	खापरी रेह	261	1200	प्राथमिक अवस्थेत	0.00	पवनी	झाले आहे	सुरुहोणेआहे	0.00	0	261 ..
12	भंडाराखास	140	650	प्राथमिक अवस्थेत	160.00	केसलवाडा	प्रलंबित	..	0.00	0	140 ..
	एकूण	3113	13540		2457.83				1644.84	302	2811

गोसे खुर्द प्रकल्पामुळे विस्थापित झालेल्या भंडारा जिल्ह्यातील लोकांची पुर्नवसन स्थिती.							
अ. क्र.	एकूण बाधीत गावठाण	कुटूंब संख्या	लोकसंख्या	मोबदला म्हणून अदा केलेली रक्कम (लाख रुपयामध्ये)	नागरी सुविधावर झालेला खर्च	प्रकल्पबाधीत कुटूंबाची स्थानांतरणाची सद्यस्थिती	शिल्लक
						स्थलांतरीत कुटूंबसंख्या	
1	34	6636	29553	5659.30	4775.83	2378 (35.83 %)	4258 (64.16 %)

गोसे खुर्द प्रकल्पामुळे विस्थापित झालेल्या भंडारा जिल्ह्यातील लोकांची पुर्नवसन स्थिती.							
अ. क्र.	एकूण बाधीत गावठाण	कुटूंब संख्या	लोकसंख्या	मोबदला म्हणून अदा केलेली रक्कम (लाख रुपयामध्ये)	नागरी सुविधावर झालेला खर्च	प्रकल्पबाधीत कुटूंबाची स्थानांतरणाची सद्यस्थिती	
						स्थलांतरीत कुटूंबसंख्या	शिल्लक
1	34	6636	29553	5659.30	4775.83	2378 (35.83 %)	4258 (64.16 %)
संदर्भ : कार्यकारी अभियंता, गोसेखुर्द पुर्नवसन विभाग कार्यालय, अंबाडी - भंडारा.							

गोसे खुर्द प्रकल्पामुळे विस्थापित झालेल्या लोकांची पुर्नवसन स्थिती.

गोसे खुर्द प्रकल्पामुळे विस्थापित झालेल्या लोकांची पुर्नवसन स्थिती.												
भंडारा जिल्हा - टप्पा 1.												
अ. क्र.	बाधीत गावठाण	कुटूंब संख्या	लोकसंख्या	मुळ गावातील घराच्या संपादनाची स्थिती	अदा केलेली रक्कम लाख रुपयामध्ये	पर्यायी गावठाण	भूखंड वाटप स्थिती	नागरी सुविधा कामाची सद्यस्थिती	नागरी सुविधावर झालेला खर्च	प्रकल्पबाधीत कुटूंबाची स्थानांतरणाची सद्यस्थिती	शेरा	
1	मेंढा	129	651	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	57.58	गोसी बु.	झाले आहे	कामे पूर्ण	135.72	129	0	पूर्ण स्थलांतरीत
2	पेंढरी	91	291	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	54.01	सोनेगांव	झाले आहे	कामे पूर्ण	95.35	91	0	पूर्ण स्थलांतरीत
2	मालवी	122	576	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	159.96	कोंढा	झाले आहे	कामे पूर्ण	120.04	122	0	पूर्ण स्थलांतरीत
	एकूण	342	1518		271.55				351.11	342	0	

संदर्भ : कार्यकारी अभियंता, गोसेखुर्द पुर्नवसन विभाग कार्यालय, अंबाडी - भंडारा.

गोसे खुर्द प्रकल्पामुळे विस्थापित झालेल्या लोकांची पुनर्वसन स्थिती.

भंडारा जिल्हा - टप्पा 2.

अ. क्र.	बाधीत गावठाण	कुटूंब संख्या	लोकसंख्या	मुळ गावातील घराच्या संपादनाची स्थिती	अदा केलेली रक्कम लाख रुपयामध्ये	पर्यायी गावठाण	भूखंड वाटप स्थिती	नागरी सुविधा कामाची सद्यस्थिती	नागरी सुविधावर झालेला खर्च	प्रकल्पबाधीत कुटूंबाची स्थानांतरणाची सद्यस्थिती	शेरा	
										स्थलांतरीत कुटूंबसंख्या		
1	मकरधोकडा	87	370	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	84.25	मानेगांव 1	झाले आहे	कामे पूर्ण	85.03	87	0	पूर्ण स्थंलातरीत
2	सिरसधाट	109	469	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	129.56	सालेबर्डी	झाले आहे	कामे पूर्ण	93.92	109	0	पूर्ण स्थलांतरीत
3	संगम	156	965	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	147.04	मुजवी	झाले आहे	कामे पूर्ण	142.25	146	10	..
4	जामगांव	173	775	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	89.65	बोरगांव खूर्द	झाले आहे	कामे पूर्ण	173.73	181	8	..
5	वळद	228	892	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	243.31	बोरगांव खूर्द	झाले आहे	कामे पूर्ण	194.31	89	139	..
6	सावरगांव	239	911	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	256.73	अडयाळ	वा.प्रलंबीत	कामेसुरुनाही	97.10	239	0	स्वेच्छा पूनर्वसन
7	अर्जुनी	104	570	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	126.95	गिरोला	झाले आहे	कामे पूर्ण	59.18	95	9	..
8	पिपरी	447	2468	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	462.22	शहापुर 1	झाले आहे	कामे पूर्ण	301.32	195	252	..
9	सौंदड	180	1018	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	206.99	चकारा	झाले आहे	कामे पूर्ण	121.99	3	177	..
10	खापरी सौ	46	308	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	33.68	चकारा	झाले आहे	कामे पूर्ण	121.98	7	39	..
11	इटगांव	179	1054	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	131.76	पायोरा 2	झाले आहे	कामे पूर्ण	152.74	97	82	..
12	जाख	66	322	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	83.71	गिरोला	झाले आहे	कामे पूर्ण	57.38	56	10	..
13	खोलापूर	36	127	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	24.42	गिरोला	झाले आहे	कामे पूर्ण	55.60	36	0	पूर्ण स्थंलातरीत
14	बोरगांव बु	262	824	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	214.82	मानेगांव 2	झाले आहे	कामे पूर्ण	261.39	252	10	..
15	महालगांव	41	217	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	56.76	आगमगांव	झाले आहे	कामे पूर्ण	188.88	14	27	..
16	मौदी	103	506	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	77.68	पहेला	झाले आहे	कामे पूर्ण	132.99	31	72	..
17	चिचखेडा	173	751	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	146.62	कोसमावोडी	झाले आहे	कामे पूर्ण	158.46	61	112	..
18	वेरोडी	114	455	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	120.00	नेरोडी	प्रलंबित	कामे पूर्ण	160.47	72	42	..
19	पाथरी	438	1493	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	283.77	चिचाळ	वाटप अपूर्ण	कामे अपूर्ण	291.10	20	418	प्रकल्पग्रस्तांच्या विरोधामुळे चिचाळ येथील नागरी सुविधांची कामे अपूर्ण
	एकूण	3181	14495		2929.92				2779.81	1734	1447	

संदर्भ : कार्यकारी अभियंता, गोसेखुर्द पुनर्वसन विभाग कार्यालय, अंबाडी - भंडारा.

गोसे खुर्द प्रकल्पामुळे विस्थापित झालेल्या लोकांची पुनर्वसन स्थिती.

भंडारा जिल्हा - टप्पा 3.

अ. क्र.	वाधीत गावठाण	कुटूंब संख्या	लोकसंख्या	मुळ गावातील घराच्या संपादनाची स्थिती	अदा केलेली रक्कम लाख रूपयामध्ये	पर्यायी गावठाण	भूखंड वाटप स्थिती	नागरी सुविधा कामाची सद्यस्थिती	नागरी सुविधावर झालेला खर्च	प्रकल्पबाधीत कुटूंबाची स्थानांतरणाची सद्यस्थिती	शेरा	
1	पांधी	5	5	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	1.78	शहापूर 2	प्रलंबित	सुरुहोणेआहे	23.50	5	0	पूर्ण स्थंलातरीत
2	करचवेडा	57	198	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	60.62	भिलेवाडा	प्रलंबित	कामेसुरुनाही	25.00	0	57	..
3	जुनी टाकळी	84	446	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	186.81	लावेश्वर	प्रलंबित	कामे पूर्ण	153.32	93	9	पूर्ण स्थलांतरीत
4	टेकेपार	393	1420	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	244.06	झाबाडा	प्रलंबित	कामे पूर्ण	256.48	77	316	..
5	सालेवडी	229	850	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	446.26	शहापूर 2	झाले आहे	सुरुहोणेआहे	23.50	0	229	..
6	सुरेवाडा	523	2565	निवाडा घोषीत, वाटप पूर्ण	740.62	माटोरा	वाटप पूर्ण	कामे पूर्ण	535.76	50	473	..
7	पिंडकेपार	222	550	प्रारूप निवाडयासाठी	150.41	बेला	प्रलंबित	सुरुहोणेआहे	47.00	0	222	..
8	परसोडी	185	694	प्रारूप निवाडयासाठी	321.80	कोटलापार	झाले आहे	कामे पूर्ण	182.89	77	108	..
9	खैरी	174	972	कलम 4 साठी	145.47	अशोक नगर	प्रलंबित	कामे पूर्ण	338.62	0	174	..
10	नेरला	840	3990	प्राथमिक अवस्थेत	0.00	डोंगरगांव	वाटप पुर्ण	सुरुहोणेआहे	58.77	0	840	..
11	खापरी रेह	261	1200	प्राथमिक अवस्थेत	0.00	पवनी	झाले आहे	सुरुहोणेआहे	0.00	0	261	..
12	भंडाराखास	140	650	प्राथमिक अवस्थेत	160.00	केसलवाडा	प्रलंबित	..	0.00	0	140	..
	एकूण	3113	13540		2457.83				1644.84	302	2811	

संदर्भ : कार्यकारी अभियंता, गोसेखुर्द पुनर्वसन विभाग कार्यालय, अंबाडी - भंडारा.

‘गोसेखुर्द’ वय

असारीक पारस्परी । वि. २७ (प्रत्यनी)

स्त्रीलक्ष्मी-वार्षा सुनालाम्-सुपाक
करपत्तयो वसन दायावलूग गारं
(दिव्यदासामग) प्रकल्पयती ३५ वर्ष
पापावधिर्भी करपत्तयो अद्य। या
पत्तयो प्रकल्पय पूर्णत बदलता,
स्त्रीलक्ष्मी बदलता, विनाश बदल-
ते त्वे वासिनी आणि विस्तारी वा
परं प्रकल्पयत्प्राप्त्या वेदना
वासिनी वासिनी अवेदन

जनरेश नामांगना अवलोकन, अंतर्राष्ट्रीय लघु हैक्टर सिंहनाथ असलायन गोपनीय विद्युत प्रबन्धन एवं प्रशासनीय तत्वावधारी प्रबन्धन एवं गोपनीय चारस्वामी वर्षे २२ परिषिक वर्षे २३ तक कर्तव्यामाला अल्पा, उत्तरां दिल्ली एवं बंगलादेश एवं भूटान एवं या प्रकल्पावाला २५ वर्षे २५ तक तीन वर्षों तक विद्युत विभागीय एवं या प्रकल्पावाली भूतानी राजनीति लघु हैक्टर शरणारामीनी संसद कर्तव्यामाला अल्पा, पुनर्विद्युत परिषिक शेतकी-वार्षीय एक वर्षों तक तीन वर्षों तक विद्युत विभागीय मान्यवार आठे, या विजेतावाली गवाही विद्युत विभागीय आवायमाले शेतकीर्णी सिवायनाथ विचार आहेत.

४२ प्रियल ५८८ कोटी लक्षणित वापाधान राजीव गांधी योग्य हस्ते गोपनीयता प्राप्तवाचे भृमितुं आले, त्यांचे जनरेस जबोरीत करताना राजीव गांधी, योग्य वरकारातील युवतींचा करतारपांड वापाधान

त्यावृत्ती २०८, २२ कोटी दशकी विसर्जन
होती, प्रारंभी पाच वर्ष बालाश्वर अपने
निरसनामा १० वर्षांमा तो या प्रकल्पाकार
कुण्डावृत्ती लाप गेले नवीनी परिवर्तनाकार
व्यवस्थामध्ये लाप घारावाणी, आणि २००८
मध्ये तो प्रकल्पाकार ५,७०० कोटी
व्यवस्थावर पोलीचालन ठोका. तर फूलावृत्ती
२०१० मध्ये तो व्यवस्थामध्ये “सांगीने
प्रवाहांमध्ये” मध्यामूळ विस्तीर्ण करावाणी अपने
मध्ये २०१० मध्ये तो प्रकल्पाकार हैती
व्यवस्थावर पोलीचालन ठोका.

अक्टोबर २०२० यसीं वा
चलावार ५,००० कोटी रुपये वार्षि-
कालीन आम प्रकल्प द्वारा बढ़ावा
किए गए भौतिक प्रकल्पों का अध्ययन तथा
प्रकल्पान्वयन प्रश्नोत्तरों द्वारा
जलाधार कर्मसूलीय विधियों में सम्बद्ध
गोपनीय व्यवस्था एवं ३५ विधियों
आहे, दोन मुख्य विधियां विस्तृत
व्यवस्था १०० किमी. लालोखोडा आहे,
तर तांबा व्यवस्था २०२० विधि द्वारा
लालोखोडा आहे. मुख्य व्यवस्थाये काम पूर्ण
आहे. परंतु लालोखोडा व्यवस्था
पुरावर्तीवारा प्रयत्न लालोखोडा आहे, ती
व्यवस्था पुणे आल्यास व्यवस्थायांमध्ये
माहात्म्याची नेतृत्वा, डिजिटल
वा चाचा उपयोग विधियां वापरावारा २५

पुनर्वसन अधांतरी

गोदावरी अप्पामुक्ता काम भूमिकास
वारो अवाले नदी बुद्धि
देवतामिति नामाद्यम् एन्द्रेस्तनामि
कामे उद्यग्निमि अवाले निराद

हजार ८९२ हेक्टर व ग्रामीण सिंचनात्मक १३ लाख ६४ हेक्टर जहार ५०६ हेक्टर चिनी कारखाने और अन्य उद्योग आहे. भंडारने नियन्त्रित क्षेत्र ८५ हजार ८६० हेक्टर, नाशिंग नियन्त्रित क्षेत्र ११ हजार ८५८ हेक्टर व चाप्रतील ११ हजार ८५८ हेक्टर व चाप्रतील ११ हजार ८५८ हेक्टर व चाप्रतील ११ हजार ८५८ हेक्टर जीवन सिंचनात्मकी बेंगार आहे.

राष्ट्रीय प्रकल्पाता दर्जा आती।

प्रकल्पग्रस्तांचा संघर्ष सुरुच

दैनिक कोहारड | दि. २९(फवऱ्यां)

गोसेखुर्द संघर्ष समितीच्या प्रकल्पग्रस्तांमोरे एक-एक समस्या ठभ्या गुह्यकाम सुखवात झाली. आल्या अधिकारकी व माणिक्यांची जागीच मनस्याने प्रकल्पग्रस्त अधिकारकी व माणिक्यांची जागीच मनस्याने प्रकल्पग्रस्त अधिकारकी व माणिक्यांची जागीच मुक्काटाने सहन करीत होते. अशाताच एक चळवळीशी जुल्लेल्या वर्षी जिल्हातील तरण १९९१ मध्ये गोसेखुर्द प्रकल्पग्रस्तांच्या वेदनाने जाणून घेण्यासाठी पोहोचला. विलास घेण्याडे असे त्या तरुणाचे नाव. बुडीत क्षेत्राचा निरंतर प्रशास अणि अभ्यास करून वा तरुणाने प्रकल्पग्रस्तांना संशोधित करूयाशी दिवस-त्रय एक केली. त्याच प्रवत्तनातून १९९६ मध्ये संशोधित झालेल्या प्रकल्पग्रस्तांची पहिलो संभास सालेशहरी (ता. भिरापूर) येथे झाली. त्यातून प्रकल्पग्रस्तांच्या भनामानात पेटत असलेले 'धर्म' काहेर घडली. घोणांडे यांनी २२ एप्रिल १९९९ ला पायाचे वा गावातून प्रकल्पग्रस्तांच्या सहभागीत घरिला प्रचंड योरां काढला. या घोणांमुळे कुंभकर्णी झेपेत असलेले प्रशासन खडवडून जाणे झाले. त्यानंतरचे छन्दा अथवा नंती, जिल्हायकारी कांच्याकडून प्रकल्पग्रस्तांची चवी व देउकी घेण्यास मुख्यत झाली.

आल्या समस्या व
माणिक्यांसंदर्भात झासनाला
उत्तरांक

करूयाकीता
(सोलेवुज)

लक्ष्मीकांत वापडे | दि. २९

गोसेखुर्द संघर्ष समितीच्या
मास्यातून २५ वर्षांत
दोन्हांपैकी, चुरला प्रकल्पग्रस्त अधिकारकी
जलाओ, मुळग निघून आणि प्रकल्पग्रस्तांची
सचिवां, मानव निघाली. १९८९-८२
नंदीत च्या दस्तीच्यानुसार प्रकल्पग्रस्तांची किंवद
मानवी ३४२-२२
कोटी रुपये
होती. अधिकारकी
व मंजुरीच्या पाच
वर्षांतीर गोसेखुर्द
प्रकल्पग्रस्त
भूमिभूजाचा मुळ
निघाला, तारीख

होती २२ एप्रिल १९८८, त्यातील गोसेखुर्द गवाह हे निघून महाराष्ट्रात घरिला येत होते.
कलातील पंतप्रधान गोर्जी गंधी योरे होलिकोटाने आमने झाले. मुंजुरीमधी शक्तरव घराव, रुज्यात रुज्यानद साखवी, रेही, माजी केंद्रीय मंत्री सहेज जनावराचा खापड, निघूचे त्या विलास मोर्चा, आमुड तुरंगवर, पवनी केंद्रीय आ. मोर्चा, प्रशाल विलास शृंखल्यावर, मोर्चा, चुरी आंदोलन मोर्चांवर कठकवार

अशी विविध

(इंदिरासंघर्ष)

प्रकल्प पुर्णत्वास आला असला तरी
मुळवंसानामधी या घराणातून अद्याप सिंचन होऊ
गक्कलेले नाही.

तवकलीन पंतप्रधान गोर्जी गंधी यांनी अदीच लक्ष हेवटर यिचम लक्षात असलेल्या गोसेखुर्द प्रकल्पग्रस्त फक्तापर्यां २२ एप्रिल १९८८ रोजी केली. २५ वर्षांतरही पुनर्वंसाचे काम पुर्णत्वास न झाल्यामुळे शेतकरी सिंचनासाठी वित्रात आहेत. ३१ मार्च १९९३ मध्ये या घराणाचा आग्रहडा तयार करूयात आला. त्यावरीं ३७२-२२ काटी झाली किंवद होती. प्रारंभी पाच वर्षे वांधकाम झाले. त्यानंतरच्या १० वर्षांत या प्रकल्पाकडे कुमारांची लक्ष गेले

**'राजीव
टेकडी'**

१९४३
आटीच्या
उपरिथीत
भूमिपूळन झाले. या
प्रकल्पाचे 'झेडिशनपर
जलशय' असे नामकरण ठेकाव
करण्यात आले. प्रकल्पग्रस्तांची
पेट
जस्तेसी
घर
ओळखून
राजीव गंधी
दर्दी अपल्या
भाषणात 'होतक
नाही, घरिजांची
बांधकाम ठप्प
गोहावला
मध्ये हा प्रकल्प
३,७३०-२४ कोटी
रुपयावर पोहोचला
होता. २६ केल्विंग
२००९ मध्ये वा धरणात
टेकडी म्हणून
नावलपाला आला
आहे.

प्रिवेध करू नका' असे आगहन करीत हा प्रकल्प महाराष्ट्रात हरितकाती अपेल, अशी आशा त्यांनी दाखविली. त्याला दाद देत प्रकल्पग्रस्त होतक यांनी उद्योग मनाने शेतकरीमधी धरणासाठी त्यांनी केला. राजीव गंधींनी या ठिकाणी भूमिपूळन केले, ती टेकडी होती. आता हा पीसर 'राजीव' २००९ प्रकल्प म्हणून घोषित नावलपाला आला. कायद्यात आले. मार्च २०११ मध्ये हा प्रकल्प ११ हजार कोटीवर पोहोचला आहे. ऑक्टोबर २०१० पर्यंत या धरणाकर ५,४०० कोटी रुपये खर्च झाले आहेत. असिंकेच २,५०० कोटी रुपये मिळले असून देव हजार कोटीच्या नियोजींचे गरज आहे. डाव्या कालव्याचे काम २३ फिलोमोटर झाले असून १०५ कि.मी. लंबवृत्ती उत्तराचा कालव्याचे काम ८५ कि.मी.पैकी सुरु होते. या कालव्याचे काम निकूट दजांचे करण्यात आल्यामुळे पुढी त्याच कंगाटदाराकडून ही कलमे कलन घेण्याचे आदेश झासनाने दिले आहे.

गोसेखुर्द प्रकल्पाला २५ वर्षे पूर्ण झालीत. परंतु, प्रकल्पग्रस्तांच्या धर्म, ज्यांनी आणि अन्य वांधकामवाक्तव्या मोर्चांची तिढा सुटला नाही. नेवदव्यापक्यांनी घोषित केला तेवण्यात आला. तर मोर्चांना केल्यानंतर असेवंकडून

लक्षातेची आंदोलने ठेवून समस्यांची दबल घेण्यास झासनाला मात्र पाढला. एतिगांमी अनेक समस्या मार्गी प्रकल्पग्रस्तांचे ठेवून झाली. अनुदान, पुनर्वंसन, अव्याच्या आहे.

प्रकल्पग्रस्तांचा लाढा सुरुच अव्याच्या आहे. सव्या घसारा कापण्यात आला. मोजणी, घोबदला आणि घसारा यावावतची गुंतागुंत सोडविण्यात प्रशासनाला अपव्यश आल्याचा आरोप प्रकल्पग्रस्त करीत आहेत.

गोसीखुर्द प्रकल्पामुळे ३३ गावाचे पुनर्वंसन करावो लागणार आहे. यामध्ये ५१ गावे नागपूर, ३४ गावे भंडारा व उर्वरीत ८ गावे चंद्रपूर जिल्हातील आहेत. तीन टप्प्यात पुनर्वंसन करावयाचे होते. ॲन्केटेवर २००९ पर्यंत पहिल्या टप्प्यातील गावे, जून २०१० पर्यंत दुसरा टप्पा व जून २०११ पर्यंत तिसरा टप्पा असे नियोजित करण्यात आले होते. पुनर्वंसन करावयाचे होते. ॲन्केटेवर २००९ पर्यंत पहिल्या टप्प्याचे पुनर्वंसन पूणर झालेले नाही. पुनर्वंसन व बांधीत शेतकऱ्याच्या हितासाठी तसेच लाभार्थी शेतकऱ्यांना सिंचनासाठी पाणी मिळावा यासाठी विविध मागणी व विविध नावाने आंदोलन व परिषदांचे आयोजन रण्यात आले आहे व अद्यापही ते सुरु आहे. मुंडन सत्याग्रह, धरणे आंदोलन, चुली पेटवा आंदोलन, मशाल मोर्चा, डोंगा मोर्चा, शेतकरी परिषदा अशा विविध नावाने आंदोलने झाली. मंत्री व अधिकाऱ्यांनी आशवासने दिली. परंतु २५ वर्षांत जे व्हायचे तेच झाली. महाराष्ट्र झासनाचे विद्यमान केंद्रभांकडे दुलंक्ष असते असे जनमानसात बोलल्या जाते. गोसीखुर्द धरणाच्या पूतीतेसंदर्भात जे होत आहे त्यावरून लोकांना सत्यात पडताळता आलेली आहे.

गोसीखुर्द धरणाचे काम पुर्णत्वास आले असले तरी बुडीत क्षेत्रातील गावांच्या पुनर्वंसनाची कामे रखडलेली आहेत. धरणात २३९ मीटर पाणी अडविण्याचे केंद्र शासनाचे निर्देश आहे. २३७ मिटरवरच या धरणाचे पाणी दुसऱ्या टप्प्यात पुनर्वंसन होणाऱ्या पाथरी या गावात शिरले. नागपूर जिल्हातील जीवनापूर या गावाचे पुनर्वंसन होत नसल्यामुळे पाणी सोडण्यात अडचणी येत असल्याचे गोसीखुर्द धरण अभियंत्याचे म्हणणे आहे.

आठ हजार कोटी खर्चूनही सिंचन नाही

गोसेखुर्द प्रकल्पग्रस्त म्हणतात...

पंचविशीत पद्धर्मण केलेल्या गोसेखुर्द (झिदिरासाठी) प्रकल्प पुनर्वसन्त अभावी रुडलेला आहे. या प्रकल्पाच्या पाण्यावर अबलंबून असतेल्या उपसा सिंचन योजनावरीली काम ज्यूरापवयेत आहे. यावरत प्रकल्पग्रस्त काय म्हणाले, हे त्याचाच शब्दवा.

आधी पुनर्वसन्त नंतर धरण

गोसेखुर्द धरणाचे काम रुडले आहे. प्रकल्पग्रस्त न्याच मार्गावरीसाठी अनेक वर्षांपासून लढत आहेत. सिंचन विभागाचे ऐसे गोसेखुर्द प्रकल्पग्रस्ताना मिळाले असते तर त्याचे पुनर्वसन्त होवून धरणाचे पाणी शेतकऱ्यांना निळाले असते. प्रकल्पग्रस्ताना प्रस्तवित असलेले १०० कोटी रुपयांचे पैकंज मिळणे म्हल्याचे आहे. प्रकल्पग्रस्त तस्वीरांना नोकरी अथवा अर्थीक फैकंज देखात याचा.

- विठोवा समर्पित, प्रकल्पग्रस्त

मासेमारीचा हवक मिळावा

गोसेखुर्द धरणामुळे वैनवंगा नदीच्या काढाकौल ढोकर समाजात नोंदा वडाडा बसल आहे. या समाजाची अर्थव्यापीय स्थिती असून भूमिहीन झाला आहे.

स्फुरण प्रकल्पग्रस्तानीकी जवळ्यापास ३० टक्के प्रकल्पग्रस्त दिल समाज आहे. त्यामुळे या प्रकल्पग्रस्त दिल समाजाला गोसेखुर्द धरणाच्या पाण्यावर सातेमारीचा हवक मिळणे गरजेये आहे.

- दादा आणरे, प्रकल्पग्रस्त

न्याच मिळावा

दिल समाजाच्या घरात अंतराविश्व दारिद्र्य आहे. दैनंदिन नदीच्या काढाकौल झोपडीका घरात हा समाज राहीलो. या धरणग्रस्तानाची २५ टक्के दिल समाज आहे. गोसेखुर्द धरणाने या समाजाला ठाठाडा बसल आहे. धरणामधून केळही पाणी सोडल असल्यामुळे नव्यामारीचे नुकसान होत आहे. यामुळे नव्यामारीचे वाणीपालून दिल समाजाने नव्यामारी डोकरकडा लावणे बंद केले आहे. मासेमारीच्या याचा फैलावान झाला आहे.

- प्रकाश पचारे, प्रकल्पग्रस्त

घोरणाला विरोध

गोसेखुर्द प्रकल्पग्रस्ताचे पुनर्वसन्त काऱ्यात आले. याचे पूर्ण नागरी सुविधा पुरविण्यात न आल्याने आम्हाला

अडवणी येत आहेत. आमचा धरणाला विरोध नाही. झोरणाल काशम विरोध आहे. याच मन्जूर पोसणाचा आज स्वतंत्र मंजूर झाला आहे. अशी स्थिती प्रकल्पमुळे झाली आहे.

- मालिक गेडाम, घाटउभरी

एकीकडे धरण, दुरीकडे मरण

प्रकल्पग्रस्ताना ३० हजार नुपये एकी मोबदला टेळेन शासनाने थड्हा केली. तेवढ्याचा मोबदल्यात जगावे कसे? एकीकडे धरणात सर्वसव नेते अशी दुसरीकडे हलाईची स्थिती आहे.

- फारुख जली सव्यट, जीवनपूर

उपासमारीची वेळ आली

तुट्पुंजी नदत मिळाल्याने सात एक शेतांच्या मोबदल्यातून एक एकर शेती घेणा जाती नाही. मोबदल्याचा धनादेश कुटुंबमुळे आणि त्याच्या फलीच्या नाव देणे अवश्यक होते. परंतु, तसेच न केल्याने कुटुंबमुळाने दास व इतर व्यसनात ऐसे खर्च केले. त्यामुळे कुटुंबातील तदस्यावर उपासमारीची वेळ आली. प्रकल्पग्रस्ताना चांगल मोबदल मिळाल्या,

असे समजून मुलीच्या लग्नासाठी निरोप येतो. मात्र लग्नानंतर हिंश्यासाठी तगादा लावला जातो. नोकरी आणि रोजगाराचे साधन नसल्याने शिक्षण घेऊनही तरुण-तरुणीवर बेकारीची कु-हाड कोसल्ली आहे.

- समीक्षा गणवीर, नवेगाव (सिसरी)

प्रकल्पग्रस्त भूमिहीन झाले

प्रकल्पात गाव, शेत गेले. अनेक शेतकरी भूमिहीन झाले. पुनर्वसनाच्या ठिकाणी रोजगार नाही. त्यामुळे चुली पेटणार कशा, हा प्रश्न सतावतो. शासनाने प्रकल्पग्रस्ताची थड्हा थांबवावी.

- भिलिंद डोंगरे, खराडा

आणखी किंती दिवस वाट वघायची

गेली २५ वर्षे आम्ही आशेवर जगलो. आज ना उद्या गोसेखुर्द धरणाचे पाणी मिळेल हीच आशा होती. आता ती मावळीली. आमची पिढी संपण्याच्या मार्गावर आहे. आताचे तरुण प्रौढ होऊन शेती करतील तेव्हा सिंचनासाठी पाणी मिळेल अशी खोटी आशा बाळगून दिवस काढणे सुरु आहे.

- गणपत सावरबांधे, सावरला

What Next
After
10+2

All Books Available
NATHS GANJ
Nath Books Distributor
Medical Square / Zasti Rani Square Nagpur
M (0712) 6507977, 6648882

सास प्रतीनीही, नाणपूर

गोसीखुर्द प्रकल्पप्रस्तांच्या
पुनर्वसनाच्या गोसीखुर्दले समस्येवर मार्ग
काढण्यासाठी मुख्यमंत्री पृष्ठीवर
चहाऱ्य यांनी मंगळवारी १११५ कोटी
६० लाख रुपयांचे पैकेज जाहीर
केल्यामुळे प्रकल्पप्रस्तांचे प्रश्न मार्गी
लागल्याच्या आशा पल्कित झाल्या
आहेत, खडका जिल्ह्यातील गोसीखुर्द
या गांवांमध्ये सिंचन प्रकल्पाचे घिजत घोगडे
१९८८ पासून काळम आहे. प्रकल्पासाठी
२००० गावे उठविष्यात आली असून
पुनर्वसनाच्या प्रतीक्षेत तीन पिढ्यांचे

आयुष बरबाद करणाऱ्या
प्रकल्पप्रस्तांच्या लढ्याला मिळालेले हे
पहिले यश समजले जात असून
गोसीखुर्द प्रकल्पप्रस्तांच्या समितीचे
मंत्रिमंडळाची मावता मिळालेली नाही.
संयोगक विलास भोगाडे यांनी पैकेज चा
घोषणेचे स्वागत केले आहे.

भूसंचदनाची सरकारी प्रक्रिया सुरु
झाल्यासून प्रकल्पासाठी आफल्या
निशिवी वाट पाहणे आले आहे, अशी
जमिनी-घरदाव देणाऱ्या कुटुंबांचे सुरु
असलेले हाल गेली तीन दशके काळम
असून प्रकल्पप्रस्तांच्या लढ्यांनी
सरकारलाही असरश: मेटाकूटीला
आणले आहे. या पारवंभमावर
मुख्यमंत्रांनी गोसीखुर्दले भेट देण्याचे

वचन पाळून मंत्रवारी दौत केले आणि
सप्तशीती पैकेजची भेट प्रकल्पप्रस्तांच्या
पदरात टाकली. या पैकेजला अद्याप
मंत्रिमंडळाची मावता मिळालेली नाही.
मंत्रिमंडळाच्या मान्यतेनंतरच पैकेजचा
लाप प्रत्यक्षत हाती पडग्याची प्रक्रिया
सुरु हड्डल. तोवा प्रकल्पप्रस्तांच्या
निवडणुकीच्या रणनीतीचा चपडल
बसण्यारी ही खेळी आहे. १४८ साली
प्रतिक्रिया विलास भोगाडे यांनी
'लोकसत्ता' नी बोलताना व्यक्त केली.

ऐतिहासिक राजीव टेकडोच्या
साळीने मुख्यमंत्रांनी पैकेजची घोषणा
असलेला गोसीखुर्द अनुकूल पूर्णत्वाचे
पुनर्वसन घडणे होत नसल्याची कवुली
मार्ग शीरेत असून याचे किंमत आता
देत महाराष्ट्र सरकारचे 'आशी पुनर्वसन
नंतर भरण' हे घोरण फसल्याची कवुली

गोसीखुर्दचा लढा - भाग १

विधानसभा आणि लोकसभा
निवडणुकीच्या रणनीतीचा चपडल
बसण्यारी ही खेळी आहे. १४८ साली
प्रकल्पाचे भूमिपूर्जन तत्कालीन पंतप्रधान
हजार कोटीपैस्त जाऊन पोहोचेल,
गरीब गांधी याच्या हस्ते काळ्यात आले
होते. त्यावेळी ३७२ कोटी रुपये किंमत
खुद मुख्यमंत्रांनी प्रकल्पप्रस्तांचे
पुनर्वसन घडणे होत नसल्याची कवुली
किंवा टोले नाही. दोन-दोन हजारांची
वस्ती असलेली ही गावे उजाइप्पात
आली आहेत. या गावांच्या

मंगळवारच्या कार्यक्रमात दिली.
जमिनीच्या रुपात खेटाची भाकर, अन्न
झाकारां घर या प्रकल्पप्रस्तांनी दिले
त्यांना घोटभर पाण्यासाठी दारोदारी
फिरण्याची वेळ पुनर्वसनाची कामे
रखडल्याने आले आहे, याची जाणीव
मुख्यमंत्रांना झाल्याचे चित्र यामुळे
निर्माण झाले आहे.

गोसीखुर्द प्रकल्पात २०० गावे
असलेली दिरंगाई यामुळे प्रकल्पप्रस्तांतु
पैसा उपलब्ध करून देण्यात होत
असलेली दिरंगाई यामुळे प्रकल्पप्रस्तांतु
समस्यांचे डोंगर उभे झाले आहेत.
घाटउमरी, मेंदा, पांगी, मालची, मेंदी,
गांडेश्वर, गोसीखुर्द गावांचा शिवारातील
जमिनी, पारीसाठी, मातीभण्यासाठी,
आहे, याकडे भोगाडे यांनी लक्ष वेधले
आहे.

गोसेखुर्द : ५०० कोटी आले, वर्षभरात काम पूर्ण करणार

आयुक्तांचे 'मिरान' पुनर्वसन

दृष्टिशीखर बोबडे • नागपूर

अमंक वर्षापासून रथडलेल्या आणि पूर्व विठ्ठलीनील सोलकन्यासाठी वरदान उरणाऱ्या गोसेखुर्द प्रकल्पप्रस्ताव्या पुनर्वसनावर विभागीय आयुक्त ची. व्ही. गोपाळ रेडी यांनी संपूर्ण लक्ष केलिन केले असून पुढील वर्षी एफिलपर्यंत हे काम कोणताही विसिनीत पूर्ण करण्याचा मिळाल्या तरांनी केला आहे.

प्रकल्पप्रस्तावाठी अलीकडे चुरुव्यंत्यांनी १२०० कोटीचे पैकेज जाहीर केले आहे. यापैकी ६०० कोटी रुपये विठ्ठली दिनचन विकास नवायंडकाळाना प्राप्त इलाने असून पैकेजच्या अमलव्यावादणीलाही सुरुवात इलाली आहे. एक वर्षात हे काम पूर्ण करण्याचा प्रयत्न आहे, असे रेडी यांनी 'लोकमत' शी बोलताना सांगितले. दोन दशकाहून अधिक काळ रथडलेल्या या राष्ट्रीय प्रकल्पातील पाणी सोळण्याच्या नागरीतील प्रभुत्व आहसर हा

'गिफ्ट' देऊन जाणार

पूर्व विठ्ठलीनील गोसेखुर्द हा प्रकल्प कालान ठरणार आहे. या प्रकल्पाचे पुनर्वसनावे काम पूर्ण करून या भागातील अनेकोंता 'गिफ्ट' देण्याचा प्रयत्न आहे. या भागासाठी काहीतरी वेळसाठी समाधान वारून निवडल.

- ची. व्ही. गोपाळ रेडी,
विभागीय आयुक्त, नागपूर

पुनर्वसनाचा आहे दी थाच लक्षात खडक रेडी आणि न्यायिक चमूनी नवीन पैकेजची नायेका उत्तरायापासून तर ते शासनाकडून घेऊन फक्त आपेक्षीय प्रयत्न केले. प्रकल्पप्रस्तावातीच्या काढून येण्याचे नवीन तयार करण्यात आम्हाने न्यायी स्वागतच इलाने. शासनाने अलीकडे यासंदर्भात ची. आर. ही काढला, अमलव्यावादणीली २२० कर्वचान्याच्या नियुक्तीला मंजुरीही दिली. आता घालक्ष

गोसेखुर्द प्रकल्प पुनर्वसन

बाबित नावाची उक्त्या
ठंडवा ८५
(नागपूर जिल्हा ५६, भारत
जिल्हा ३४)
पुनर्वसन इलाली याचे १७
(भारत जिल्हा ८, नागपूर जिल्हा
८)
पुनर्वसित कुटुंबे ८ हजार १५३
(नागपूर १७११, भारत २, ४०४)

अमलव्यावादणीला सुरुवात इलाली.

पैकेजचा अमलव्यावादणीचे शिवायुक्त यशस्वीरीन्या पेलण्यासाठी संपूर्ण याहून यंत्रणा संचया एवढाचा विशेषज्ञाने गावत आहे. आयुक्तांच्या नियंत्रणाकडूनी विशेष कक्ष सुरु करण्याची प्रक्रिया सुरु इलाली आहे.

जुन्या आणि नवीन पैकेजची सांगड घालण्याचे काम सुरु आहे. यासाठी एक सौफटवेअर तयार करण्याचे काम सुरु आहे. पण तोपर्यंत न वाचता कर्वचान्यांकडून हे काम

फक्त घेतले जात आहे. येत्या १५ दिवसात हे काम पूर्ण होईल, निवी वाटपासाठी अवघळक त्या कागदप्रकाशी पुरता करण्यासाठी एक चिडकी योजनासाठी संवाद सुरु कर, असे रेडी यांनी सांगितले. आयुक्तासून प्रकल्पप्रस्तावाठी शिविर आयोजित केले जात आहे. शासनाते कर्वचारी प्रकल्पप्रस्तावाच्या ची. आज्ञान अर्थात अविकाश नवात करणार असल्याचे रेडी यांनी सांगितले.

पैकेजची अमलव्यावादणी दोन टप्प्यात केली जाणार आहे. पहिल्या टप्प्यात यांच्यांनी भर दिला जाणार असून त्यांनंतर तेचे प्रकल्पप्रस्तावाचा म्यांनातित केल्यावर त्यांना शिविरक गळवेचे याटप केले जाणार आहे. घरवायाधणीसाठी कमी खर्च याचा म्हणून लेट सिर्मेंट आणि स्टील कॅन्प्यांसी शीलणी करण्यात आली आहे. ते आवश्यक त्या प्रमाणात साळा उपलब्ध करून ठेणार आहे. एका आठवड्यात ही प्रक्रिया पूर्ण केली जाईल, असे रेडी म्हणाले.

भूमिपूजनाला २५ वर्षे पूर्ण

महादेव शिवरकर
पवनी, दि. २५

विदर्भातील महात्माकौंसी गोसेखुर्द घरणाच्या भूमिपूजनाला सोमवारी २५, वर्षे पूर्ण होत आहेत. या २५ वर्षांच्या काळात घरणाची किंमत ४० पटीने वाढली असल्यानेही घरण पूर्ण होत शकाले नाही. अनेक गावांचे पुनर्वसन झाले नाही. नगणयाच्या याण्यामुळे घरणाचे पाणी प्रदूषित होण्याच्या घोका निर्माण झाला आहे. जलसंपदा विभागामध्ये झालेल्या गैरप्रकारात या घरणाच्याली समावेश असल्याने हे घरण पूर्ण होण्याकरिता आणखी किंतु वेळ लागेल? असा प्रश्न निर्माण झाला आहे.

२५ वर्षांपूर्वी म्हणजेच २२ एप्रिल १९८८ ला माजी पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी लाखो जनतेच्या उपस्थितीत या घरणाचे भूमिपूजन केले होते. त्यानुसारे मागासलेल्या पूर्व विदर्भातील जनतेच्या सिंचनाच्या अग्न पल्लवीत झाल्या होत्या. भूमिपूजनावेळी या घरणाची किंमत ३०२ कोटी, २२ लाख रुपये होती. २००७ ला या घरणाची किंमत ५ हजार कोटी, ४०८ लाख रुपये झाली तर आज याच घरणाची किंमत १५ हजार कोटी सप्यांच्या जवल्यास गेलेली आहे. या २५ वर्षांच्या काळात घरणाची किंमत ४० पटीने वाढल्याचे स्पष्ट होत आहे. हे घरण पूर्ण झाल्यास भंडारा,

गोसे धरण पूर्ण होण्याच्या प्रतीक्षेत

चंद्रपूर व नागपूर जिल्ह्यातील १ लाख, ६० हजार हेक्टर कृषी जमीन सिंचनाखाली देव्हील. शिवाय, विकासाची नवीन दालनेही उघडतील. हरितळातील वेळन शेतकरी वर्षातून ३ पिके घेऊ शकतील. दुधाजन्य पदार्थावर प्रक्रिया करणारे उद्योग चालू हात्यन मासेमारीची बाजारपेटडी उपलब्ध होईल. मात्र, अनेक गावांचे पुनर्वसन होणे बाबी असल्याने या घरणाचे काम पूर्णपणे ठप्प पडले आहे. नुस्ख घरणाचे काम जवल्यास पूर्ण होऊन घरणाच्ये २३६ मीट्रिपर्यंत पाणी साठवले आहे. १०७ किमी लांबीचा उजव्या कालवा ८० किमीपर्यंत पूर्ण झाला आहे. २३ किमीच्या डाळ्या कालव्याचे काम पूर्ण झाले होते. परंतु या कालव्याचे काम निकूट दर्जाचे झाल्याने व मोठ्या प्रमाणात यात गैरव्यवहार झाल्याचे उघडकीस आल्याने याची चर्चा राज्यभार झाली. परिणामी, या कामाची चौकसी सुरु आहे.

गोसेखुर्द घरणामुळे भंडारा जिल्ह्यातील १०४ गावे, नागपूर जिल्ह्यातील ८५ गावे, चंद्रपूर जिल्ह्यातील ३१ गावे बाधित होण्या आहेत. त्यापेकी भंडारा जिल्ह्यातील ३४, नागपूर जिल्ह्यातील ५१ तर चंद्रपूर जिल्ह्यातील भासेला मेंदा तलावाची सिंचन क्षमता वाढविल्यामुळे ८ गावे अशा एकूण ३३ गावांचे पुनर्वसन करावयाचे आहे. यापेकी जवल्यास खुडीत क्षेत्रातील पहिल्या टप्प्यातील १० ते १२ गावांचे पुनर्वसन झाले आहे. या घरणामुळे

धरण १५ हजार कोटीच्या घरात

१४ हजार कुटुंबे बाधित होऊन ६२ हजार व्यक्ती विस्थापित झालेले आहेत. प्रकल्पग्रस्ताच्या अमेक समस्या असून प्रकल्पग्रस्त अद्यापही आपल्या मागण्यांकरिता लढत आकेत. प्रकल्पग्रस्तांचे दुसऱ्या गावांपासून पुनर्वसन न झाल्याने घरणाच्या चालव्याचे पाठीची वाढू झाकपार नाही. २५ वर्षांच्या कालावधीत केवळ ५०० हेक्टरपर्यंतच सिंचन झाल्याचे सिंचन विभाग संगित आहे.

प्रकल्पग्रस्त भूमिपूजनाला उजाळ्या देणार प्रकल्पग्रस्तांनी आपल्या न्याय्य मागण्यांसाठी होगांमोर्चा, फिदेरी मोर्चा, जलसमर्पण संघांडह, मुंद्रण अंदेलन, जनत्वर्गांची मोर्चा, मानवी साखळी

अंदेलन असा अंदेलनाच्या माध्यमातून सरकारचे लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न केला. परंतु सरकारने प्रकल्पग्रस्ताच्या मागण्यांकडे दुर्लक्षण केले. दरम्यान, गोसेखुर्द प्रकल्पग्रस्त संघर्ष समितीच्या नेतृत्वात प्रकल्पग्रस्त सोमवारी सायंकाळी ६ वाजता धरणस्वरूपे नेपवती पेटवून भूमिपूजनाच्या कामाला उजाळा देणार आहेत. यापांचे मोठ्या संख्येने सहभागी होण्याचे आवाहन घिलास घेणारे, विठोवा समरीत, दादा आमरे, प्रकाश मेशाम, अंतराम हटवार, सोनेजवर भुर, वसंता शेडी, मार्णीक गेडाम, वरमन सेलोकर, नुसार नेशाम यांनी केले आहे.

गोसेखुर्द धरण, गोसे भंडारा